

ალექსანდრე ბოშიშვილი

ასისტენტ-პროფესორი, თსუ

ნიხაზის ციხე*

ძეგლის მდებარეობა, ტოპონიმები

ნიხაზის ციხე მდებარეობს თურქეთის რესპუბლიკაში, ართვინის ილის (პროვინცია), იუსუფელის ილჩეში (რაიონი). ქალაქ იუსუფელიდან 40 კმ. დაშორებით, თანამედროვე ქალაქ ისპირის მიმართულებით. სოფლის თანამედროვე თურქული სახელწოდებაა – იოკუშლუ (თურქ. Yokuşlu).¹ ადგილის ძველი სახელწოდება ნიჰაჰის (თურქ. Nihah) ფორმით ადგილობრივ მოსახლეობის მეხსიერებაში დღემდეა შემორჩენილი.

ნიხაზის ციხე გზასთან ახლოს მდებარეობს, მდინარე ჭოროხის მარჯვენა ნაპირზე, იგი მაღალ ბორცვზე, ზღვის დონიდან დაახლ. 900 მ. სიმაღლეზეა აგებული.

საინტერესოა, რომ ციხე თავდაცვის სისტემის სხვა სიმაგრეების მსგავსად, განსაკუთრებულად მიუდგომელ ადგილზე არ არის აგებული, იგი მთისწინა ზონაშია და მის ირგვლეხ ვრცელი სასოფლო სამეურნეო სავარგულებია განლაგებული. ამიტომ ციხის მფლობელის ვალდებულება გზის კონტროლთან ერთად ხეობაში არსებული მეურნეობის დაცვა და მოვლაც უნდა ყოფილიყო.

* მასალა მოპოვებულია შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდის მიერ დაფინანსებული პროექტის („ტაო-კლარჯეთის ქართული ციხესიმაგრეები“, №57/03, ხელმძღვანელი: პროფ. ჯაბა სამუშია) ფარგლებში განხორციელებული მეოთხე სამეცნიერო ექსპედიციის დროს. ექსპედიცია მიზნად ისახავდა ისტორიული ტაოსა და კლარჯეთის (ართვინის ილის შავშათის, ბორჩხას, მურღულის, ართვინის და იუსუფელის ილჩეები; არზრუმის ილის უზუნდერეს და თორთუმის ილჩეები) სიმაგრეების შესწავლას (4-12 ნოემბერი, 2015 წელი).

¹ სოფელ ნიხაზს სახელწოდება 1928 წელს შეცვალეს. იხ. S. Nişanyan. Yokuşlu köy – Yusu-feli (Kılıçkaya bucağı) – Artvin (იხ. <http://nisanyanmap.com/?lv=2&y=Nixax&t=&srt=x&u=1&a=0> ნახვის დრო: 21.VIII.2017).

საქართველოს თავდაცვის სისტემაში ტაოში შემომავალი გზები და მათი დაცვის მიზნით აგებული ციხეები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა. ტაოსკენ მომავალ გზებს, ბუნებრივია, სათანადო დაცვა და გამაგრება სჭირდებოდა, ასევე, ხეობების სასოფლო-სამეურნეო სავარგულებსაც.

ქვეყანაში გარედან მომავალი გზების გარდა, ცხადია, არსებობდა ქართულ პროვინციებს შორის დამაკავშირებელი გზები და იქ აგებული სიმაგრეები. ამ თვალსაზრისით, საინტერესოა, ნიხაზის ციხე, რომელიც ისტორიული სპერის მხრიდან მომავალ გზაზე მდებარეობს. სპერის მხარე, სპერის მთა და მისკენ მიმავალი გზა საქართველოს სასაზღვრო მხარეს წარმოადგენდა. ჯუანშერი პირდაპირ წერს, „...საზღვარი ქართლისაი – სპერი“;² შესაბამისად, ქართველი მეფეები სპერისა და მისკენ მიმავალი გზის სათანადოდ გამაგრებასა და დაცვას განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ.³

* * *

ციხის მიდამოებში და ოდნავ მოშორებით მრავლად გვხვდება ხილის ბაღები და ბოსტნეული კულტურები. ბევრია ვენახიც. ნიხაზის გვერდით არსებულ სოფელს უზუმბაღი (თურქ. Üzümbağı) ჰქვია, რაც ქართულად ყურძნის ბაღს ნიშნავს. ჩნდება მოსაზრება, რომ სიტყვა „ვენახის“ შემცველი სახელი (ვენახი, ვენახები, ვაზიანი ან სხვ.) ზომ არ არის ქართულიდან თურქულად თარგმნილი,⁴ მაგრამ, როგორც აღმოჩნდა, სოფლის ძველი სახელი

² ჯუანშერი. ცხორებაი ვახტანგ გორგასლისა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს ზურაბ სარჯველაძემ და სოფიო სარჯველაძემ. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 231.

³ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს სამზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული. ქართველი ერის ისტორია. ტ. V. თბ. 2012, გვ. 277; იხ. ასევე, ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. II. თხზულებანი. ტ. II. თბ. 1983, გვ. 67-68; „საქართველო ძვ. წ. VI-III საუკუნეებში“, „საქართველო I-II საუკუნეებში“, „საქართველო IX საუკუნეში“, „საქართველო X საუკუნეში“, „საქართველო X საუკუნის II ნახევარში“. საქართველოს ისტორიის ატლასი. მეორე, შევსებული და გადაამუშავებული გამოცემა. მთ. რედ. დ. მუსხელიშვილი. თბ. 2016, გვ. 4, 5, 11-13; იხ. აგრეთვე, ზ. აბაშიძე, ვ. ვაშაკიძე, ნ. მირიანაშვილი, გ. ჭეიშვილი. ყოველი საქართველო (ქართული სახელმწიფოს საზღვრები უძველესი დროიდან დღემდე). თბ. 2014, გვ. 43, 73 და სხვ.

⁴ ადრე გამოთქმული მოსაზრება ტოპონიმის ქართულიდან თარგმნასთან დაკავშირებით არ დადასტურდა (იხ. ა. ბოშიშვილი. ნიხაზის ციხე – სპერიდან ტაოსკენ მომავალი გზის მცველი. მეშვიდე საერთაშორისო ქართველოლოგიური სიმპოზიუმის მასალები. საქართველო ევროპული ცივილიზაციის კონტექსტში. თბ. 2016, გვ. 156-157; ასევე, ა. ბოშიშვილი. ნიხაზის ციხე – სპერიდან ტაოსკენ მომავალი გზისა და ხეობის მცველი. ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი „ისტორიანი“. №7(67). 2016, გვ. 54-56).

იყო ისასორი. ყოველ შემთხვევაში XX საუკუნეში მას ასე ერქვა.⁵ სევან ნიშანიანის მიხედვით, სოფლის ძველი სახელი არა ისასორი, არამედ ილისასორი იყო (თურქ. İlisasor). ძველი სახელი დღევანდელ სოფ. უზუმბალს 1928 წლამდე რქმევია.⁶ ეს სოფელი ანსასურის სახელწოდებით არის მოხსენიებული 1574 წლის აღწერის დავთარში.⁷

ციხის აღწერა

ნიხაზის ციხე, როგორც აღინიშნა, გზასთან ახლოს, შემადლებულ პატარა ბორცვზე მდებარეობს. მიუხედავად იმისა, რომ ციხე გზიდან ადვილი მისადგომია, ის კედლებით კარგად იყო გამაგრებული.

ნიხაზის ციხიდან ჭოროხის ხეობა და იქ არსებული ვრცელი სასოფლო-სამეურნეო სავარგულები ჩანს. როგორც აღინიშნა, ციხე აგებულია კლდოვან ბორცვზე, მის გვერდს კლდის რელიეფიც განსაზღვრავს.⁸ ციხის საერთო ფართობი დაახლოებით 860 კვ.მ-ია.⁹

ნიხაზის ციხემ ჩვენამდე საკმაოდ დაზიანებული სახით მოაღწია. ციხის ტერიტორიაზე, ყველაზე უკეთ მის აღმოსავლეთ ნაწილში, შემორჩენილია, გოღოლი. გალანის კედელი ზოგიერთ მონაკვეთში, მაგ., დასავლეთით, მთლიანად განადგურებულია, აღმოსავლეთით კი მთლიანი სიმაღლეც არის შემორჩენილი, ქონგურებიც ჩანს. ბევრ მონაკვეთში მხოლოდ ნაშთებია და გვერდი იკითხება. ციხე ნაგებია ფლეთილი ქვითა და კირით. განირჩევა მშენებლობის რამდენიმე ფენა.

⁵ იხ. Erzurum ispir düzköy yardımlaşma ve dayanışma derneği. erzrumi, ისპირის სოფ. ღუზქოის სოლიდარობის ასოციაციის ვებ-გვერდი (<http://www.cenkerli.org/ispir-koyleri>, ნახვის დრო: 21.VIII.2017); Erzurum İspir Petekli Köyü Kültür Ve Yardımlaşma Derneği. ერზრუმი, ისპირი სოფ. ფეთექლის კულტურისა და სოლიდარობის ასოციაციის ვებ-გვერდი (<http://www.peteklikoyu.org.tr/Page6-6.aspx?ID=141>, ნახვის დრო: 21.VIII.2017)

⁶ იხ. S. Nişanyan. İlisasor (<http://nisanyanmap.com/?lv=2&y=%C4%B0lisasor&t=&srt=x&u=1&ua=0>, ნახვის დრო: 21.VIII.2017).

⁷ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ. თბ. 2016, გვ. 119.

⁸ იხ. ა. ბოშიშვილი, ნიხაზის ციხე – სპერიდან ტაოსკენ მომავალი გზის მცველი, მეშვიდე საერთაშორისო ქართველოლოგიური სიმპოზიუმის მასალები, გვ. 156-157; ასევე, ა. ბოშიშვილი, ნიხაზის ციხე – სპერიდან ტაოსკენ მომავალი გზისა და ხეობის მცველი. ისტორიულ-მეცნიერებითი ჟურნალი „ისტორიანი“, გვ. 54-56.

⁹ ციხის ზომები და სხვა პარამეტრები მოცემულია გიორგი ბაგრატიონის მიერ ადგილზე გაკეთებული ანაზომების მიხედვით.

ნიხახის ციხესაც, ისევე როგორც ციხესიმაგრეების უმრავლესობას, კლდის რელიეფი განსაზღვრავს. ის აგებულია პატარა კლდოვან მთაზე, შესაბამისად, კლდიანი ბაქანის გათვალისწინებით ციხე ორ სხვადასხვა დონეზე იყო განლაგებული, ერთი, დაბალი, რომელიდანაც შესასვლელია და მეორე, მაღალი, რომელიც ციტადელს წარმოადგენდა და მთავარი გოდოლიც აქ არის აშენებული. ალბათ, ამის გამოა, რომ ნიხახის ციხის ზედა მონაკვეთი უკეთ არის შენარჩუნებული.

ციხის აღწერას ვიწყებთ პირველი კარიბჭიდან, რომელიც ნიხახის ციხის სამხრეთით არის განლაგებული, კარიბჭის ზომებია: სიგანე – 1.5 მ. სიმაღლე – 2 მ. კარიბჭეს ორივე მხარეს კოშკები (უფრო კონტრფორსი) აქვს მიშენებული. როგორც ჩანს, მშენებლებს კარის უკეთ დაცულობის მიზნით კედლები გაუსქელებათ და გოდოლის ფორმა მიუციათ, რომელიც მთლიანად ქვით არის ამოვსებული (სურ. 3, 8). ერთ-ერთი მათგანის გარშემოწერილობა 6 მ-ს აღწევს. ეს ყველაფერი კარიბჭეს დამატებითი სიმტკიცეს სძენდა. კარიბჭის ორივე მხარეს გალავანია, ერთი სამხრეთისკენ ეშვება და ფერდობით თითქმის ბოლომდე მიუყვება კლდის დაბოლოებას. აქედან შენარჩუნებულია 3 მ., ხოლო 2 მ-ზე მხოლოდ კედლის გეგმა იკითხება, დანარჩენი დანგრეული და დაკარგულია. გალავნის კედელი (დაახლ. 9 მ.) კარიბჭის ჩრდილო-აღმოსავლეთითაც ვრცელდება, რომელიც უკეთ არის შენარჩუნებული. პირველი კარიბჭის გვერდითი გალავნის კედლის სისქე დაახლ. 0.8-0.9 მ-ია.

პირველი კარიბჭის გავლის შემდეგ ციხის დასავლეთ, ანუ ქვედა ციხის ტერიტორიაზე აღმოჩნდებით. ციხის ამ ნაწილის აღმოსავლეთისა და ჩრდილოეთის კედლები განადგურებულია. ქვედა და ზედა ციხეები ერთმანეთისგან გალავნით და კარიბჭით იყო გამოყოფილი. დღეს ციხის ქვედა და ზედა დონეების გამოყოფი კედლის დიდი ნაწილი დანგრეულია და ზოგან მხოლოდ გეგმა იკითხება (სურ. 5). შემორჩენილი ნაწილის ზომებია: სიგრძე – დაახლ. 11.5 მ., სიგანე – 1 მ., შემორჩენილი მაქსიმალური სიმაღლე – დაახლ. 4 მ. აღნიშნული კედლის უკიდურეს ჩრდილო კუთხეში უნდა ყოფილიყო მეორე კარი (სიგანე – 1.7 მ), რომელიც, ასევე, ორი მომრგვალებული კოშკით (თუ კონტრფორსი?) იყო გამაგრებული.

მეორე კარიბჭის ჩრდილოეთის კოშკის გაგრძელებაა ნიხახის ციხის ჩრდილო-დასავლეთის გალავნის კედელი (23 მ.), რომელიც, ასევე, ძალიან დაზიანებულია. მაგალითად, მის ცენტრალურ ნაწილში 9 მ. კედელი მთლი-

ანად განადგურებულია. კედლის სისქე ამ მონაკვეთშიც 1 მეტრს აღწევს. ჩრდილო-დასავლეთის კედელი 45 გრადუსიანი კუთხით აღმოსავლეთისკენ უხვევდა და კედლის თხემის მიხედვით 5 მეტრის შემდეგ ნიხახის ციხის მთავარ სიმაგრეს, ოთხკუთხა გოდოლს, ჩრდილო-დასავლეთიდან უერთდებოდა (სურ. 5, 10). გოდოლთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული მის ჩრდილოეთით არსებული 1.5 მ. სიგრძის კედლის ნაშთებიც, რომელიც გვეგმის ღონეზე იკითხება.

ნიხახის ციხის გოდოლს სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში აქვს გალაენის სხვა კედელი, რომელიც პირველი კარიბჭის კედელთან ერთად ნიხახის ციხის სამხრეთის გალავანს წარმოადგენს. ციხის ეს მონაკვეთი კარგად არის შენარჩუნებული. კედლის მთლიანი სიგრძე 23 მ-ს აღწევს (8 მ-ის შემდეგ 45 გრადუსიანი კუთხით აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ მკვეთრად უხვევს), კედლის სიმაღლე – 5 მ-მდეა. სამხრეთის გალავნის კედელზე, ზედა სართულების ღონეზე, სათოფურები და სამზირალებია მოწყობილი, სავარაუდოდ, კედელზე, შიგნიდან, საცხოვრებელი და სამეურნეო დანიშნულების ნაგებობები იყო მიშენებული (სურ. 10).

ნიხახის ციხის მთავარი სიმაგრეა ოთხკუთხედი ფორმის რამდენიმე-სართულიანი კოშკი, რომელიც ციხის აღმოსავლეთ ნაწილშია აგებული, მისი სიმაღლე დაახლოებით 10 მ-ია. კოშკს შესასვლელი დასავლეთ ნაწილში, მეორე სართულის ღონეზე აქვს (სურ. 10, 12). კარის სიმაღლეა დაახლ. 2 მ., სიგანე – 0.8-1 მ-ია. კარში, შიდა ნაწილში, ქვის ჩარჩოში იკითხება ურდულის ჩასაკეტი ღიობი (0.2X0.5 მ.) (სურ. 13). კედლის სისქე – 1.6 მ-ია. კოშკში ასასვლელი თავის დროზე ხის კონსტრუქციებით უნდა ყოფილიყო მოწყობილი ღღეს გარემოს ნანგრევებით დაფარვისა და კარის ზღურბლის გამონგრევის გამო, მიწის ღონე თითქმის კოშკში შესასვლელის ღონემდეა აწეული. კარის თავზე, მეოთხე სართულის ღონეზე, კუპრის ჩამოსასხმელია, რომელიც საჭიროების შემთხვევაში საისრედ ან სალოდედაც შეიძლებოდა გამოეყენებინათ.

ბოლო სართულის ღონეზე, ინტერიერში, მოწყობილია სამძხრავი (ჩრდილოეთით, აღმოსავლეთით და დასავლეთით) ბაქანი, რომელიც თავის დროზე საგუშაგოდ გამოიყენებოდა. კოშკის ბოლო სართულს გვიანდელი განახლების კვალი ეტყობა. კოშკის ჩრდილოეთ კედელზე, მესამე და მეოთხე სართულის ღონეზე, მოწყობილია თითო სამზირალი. ნიხახის ციხის კოშკის ინტერიერი ნანგრევებით არის დაფარული, სართულების გამყოფი კონსტრუქ-

ციხების ნაშთები მოშლილია.

ნიხახის ციხის მთელი შიდა ტერიტორია ოქროს მადიებლების მიერ არის გადათხრილი, ციხის მთელი ეზო კირიანი ნანგრევებისა და კერამიკის ნიმუშებით არის მოფენილი. მათ შორის იყო თიხის ფიალის ქვედა ნაწილი, რომლის შიდა მხარე მოჭიქულია და ორნამენტებით (ორმაგ წრეში ჩახაზული ნახევარმთვარეები) იყო შემკული (სურ. 14).

ისტორიული გეოგრაფია და ისტორია

ნიხახის ციხე თავიდანვე მნიშვნელოვანი ფუნქციებით უნდა ყოფილიყო დატვირთული. ის სპერიდან ტაოსკენ მომავალი გზის დაცვას უზრუნველყოფდა. ჭოროხის ხეობისა და მისი შენაკადი მდინარეების, პატარა ხეობების სიმაგრეებთან ერთად, ჭოროხის დაცვის ერთიან სისტემას ქმნიდა. ნიხახის ირგვლივ ჭოროხის ხეობის ორივე მხარეს – მუხურგურის, ოშნაგის, პეტერეკის, კისკიმისა და სხვა ციხეები იყო განლაგებული (სურ. 1, 2). უშუალოდ ნიხახის თავზე, მაღალი მთის თხემზე, იყო მუხურგურის, იგივე მუხურგუთის ციხე,¹⁰ ხოლო მის გვერდით ოშნაგია. პეტერეკისა და კისკიმის ციხეები კი ნიხახის პირდაპირ იდგა.

სამხედროს გარდა, ნიხახის მმართველისა და მფლობელის ფუნქციებში ციხის ირგვლივ არსებული ვრცელი სასოფლო-სამეურნეო სავარგულების მოვლა-პატრონობაც უნდა ყოფილიყო. შესაბამისად, მდებარეობიდან გამომდინარე, სავარაუდოდ, ნიხახში ციხის აშენება ფეოდალიზაციის პროცესთანაც უნდა იყოს დაკავშირებული.

ნიხახის ციხე, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, პარხლის ხეობიდან სპერიკენ მიმავალ გზაზეა, ის უკანასკნელ სიმაგრეს წარმოადგენდა და სპერსა და ტაოს შორის საზღვარი სწორედ ნიხახის მიდამოებში გადიოდა.¹¹

¹⁰ იხ. საქართველოს ისტორიული რუკა. შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატის გამოცემა, შედგენილი შისკ ტოპოგრაფ ევ. ბარამიძის მიერ პროფ. ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით. თბ. 1923; ტაო-კლარჯეთი. ისტორიისა და კულტურის ძეგლები. კატალოგი. ისტორიისა და კულტურის ძეგლები, ხელნაწერები და ისტორიული დოკუმენტები, პერსონალია, პუნქტები, ბიბლიოგრაფია. თბ. 2017, გვ. 237 და სხვ.

¹¹ პავლე ინგოროყვა მიიჩნევდა, რომ ტაოს ერთ-ერთი საზღვარი არა ნიხახის ციხე, არამედ მის მახლობლად მდებარე ოშნაგთან იყო. მეცნიერის აზრით, ტაო (ამიერი და იმიერი, ანუ ქვემო და ზემო) მოიცავდა, „ჭოროხის შუამდინარე ოლთისის წყალის ხეობას მთლიანად, აგრეთვე მისი მიმდგომ ქართლის ყელის (გურჯი ბოღაზის) სექტორს და მდინარე ჭოროხის მარჯვენა სანაპიროს, დაწყებული ორჯნალიდან (ეხლანდელი ოშნაღი) ვიდრე თუხარისამდე (ხერსის წყლის ხეობამდე)“ (იხ. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეთე საუკუნისა, ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან, თბ., 1954, გვ. 302).

მდინარე ჭოროხის ხეობა, მოლიანად ტაო, პარხლით, თავიდანვე ქართული ტომებით იყო დასახლებული, ჯერ დიაოხის სამეფოს (ძვ.წ. XII-VIII სს.) შემადგენლობაში შედიოდა, შემდეგ ეს ტერიტორია ძვ.წ. IV-III საუკუნეებიდან, ძვ.წ. II საუკუნის დასაწყისამდე, ქართლის, ანუ იბერიის სამეფოს ნაწილი იყო. მოგვიანებით კი, როგორც ცნობილია, ტაო სომხებმა მიიტაცეს (Strabo. XI. 14,5).¹² იგი სხვა ქართულ პროვინციებთან ერთად დიდ არმენიას შეუერთდა.¹³ როგორც ბერძენი ისტორიკოსი და გეოგრაფი სტრაბონი (ძვ.წ. 64/63-ახ.წ. 23/24 წწ.) წერს, არმენებმა თავისი ქვეყანა იმის ხარჯზე გაზარდეს, რომ მეზობელ ხალხებს ჩამოაჭრეს ნაწილები. „...იბერებს – პარიადრეს კალთები, ხორზენე და გოგარენე, რომელიც მტკვრის გადაღმა არის...“ (Strabo. XI. 14,5).¹⁴ ქართველებისთვის წართმეულ ტერიტორიებს უმეტესად მამიკონიანები განაგებდნენ. დიდ არმენიაში გაერთიანებამ ტაოს მხარეში სომხური კულტურის გავრცელება და გაძლიერება გამოიწვია. პარხლის მხარე ხან ბიზანტიის, ხან ქართველების ხელშიც გადადიოდა. საბოლოოდ, მხოლოდ VIII საუკუნის მეორე ნახევარში მოახერხეს ბაგრატიონებმა ტაოს უკან დაბრუნება.

ბიზანტიის საიმპერატორო ტახტზე VII საუკუნეში აფრიკის ყოფილი მმართველი ჰერაკლე (610-641 წწ.) ავიდა. ჰერაკლეს მმართველობაში ბიზანტიის სამხედრო მდგომარეობა ერთხანს კვლავ მძიმე იყო. ამასობაში აღმ. საქართველოზე გავლენა ირანმა გაავრცელა. ჰერაკლე კეისარი ენერგიული

¹² თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია. ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1957.

¹³ პარიადრისა და პარხლის იდენტურობის შესახებ პ. კიპერტის, პ. იუბშმანის, ი. მარკვარტის და სხვათა მიერ გამოთქმულ მოსაზრებას პავლე ინგოროფცა არ იზიარებს, მისი აზრით, სტრაბონთან დასახელებული „პარიადრის (მთიანეთის) კალთები“, საზღვარია სომხეთსა და იბერიას შორის, ეს არის სამხრეთით მდებარე კუთხე, მდინარე არაქსის სათავეების ზონა“ (იხ. პ. ინგოროფცა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეთაე საუკუნისა, გვ. 462-465, 486-487, იქვე შესაბამისი ლიტერატურა), მეცნიერებაში პავლე ინგოროფცას აღნიშნული მოსაზრება გაზიარებული არ არის (იხ. ს. ჯანაშია. ისტორიული საქართველოს პოლიტიკური გეოგრაფიიდან. შრომები. ტ. II. თბ. 1952, გვ. 260; ს. ჯანაშია. პარიადრი, სკიდიის, მოსხური მთები. შრომები. ტ. II, გვ. 266-267; გ. მელიქიშვილი, ქართული პოლიტიკური და ეთნიკური წარმონაქმნები ელნისტურ ხანაში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. I, თბ., 1970, გვ. 456-457; დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. [ტ.] I. თბ. 1977, გვ. 55-60; ზ. აბაშიძე, ვ. ვაშაკიძე, ნ. მირიანაშვილი, გ. ჭეიშვილი. ყოველი საქართველო, გვ. 47 და სხვ. პროფ. ვალერი სილოგავას პარიადრი ისპირის ნაწილად მიაჩნია (იხ. В. И. Силогава. Ишханская епархия. Православная Энциклопедия. Т. 28, гв. 666-676), როგორც ჩანს, ნიკოლაი აღონცის გავლენით რომლის მიხედვით, პარიადრი ტაოსა და სპერს მოიცავდა (იხ. Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя. СПб. 1908, гв. 62).

¹⁴ თ. ყაუხჩიშვილი. სტრაბონის გეოგრაფია. ცნობები საქართველოს შესახებ. თბ. 1957.

მმართველი და ნიჭიერი მხედართმთავარი აღმოჩნდა. მან 622 წელს დედაქალაქი დატოვა და ჯარით კაპადოკიისაკენ გაემართა, სადაც ირანელები დაამარცხა, შემდეგ ილაშქრა სომხეთსა და ადარბადაგანშიც. როგორც ცნობილია, 627 წელს ჰერაკლემ თბილისის აღება ვერ მოახერხა. მაშინ თბილისის ქართლის ერისმთავარი და ირანელი სარდალი იცავდნენ. ჰერაკლემ ქალაქი მომდევნო წელს აიღო და მოწინააღმდეგეებს სასტიკად გაუსწორდა, უამრავი ადამიანი სიკვდილით დასაჯა. ჰერაკლე კეისარმა ერისმთავრად ბიზანტიური ორიენტაციის დამცველი ადარნასე დაადგინა.¹⁵

სწორედ ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობების დროს VII ს-ის დასაწყისში დაიკავეს ბიზანტიელებმა სპერი და კლარჯეთის ნაწილი ზღვისპირით. „კუალად წარიღეს ბერძენთა საზღვარი ქართლისა: სპერი და ბოლო კლარჯეთისა, ზღვსპირი“. როგორც ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსი ჯუანშერი წერს, „...მაშინ კუალად წარიღეს ბერძენთა საზღვარი ქართლისა: სპერი და ბოლო კლარჯეთისა, ზღვს პირი. და შვილნი სტეფანოზისნი დარჩეს კლდეთა შინა კლარჯეთისათა...“.¹⁶ საინტერესოა, რომ ჯუანშერი საუბრობს იმ ტერიტორიაზე, „სპერი და ბოლო კლარჯეთისა“, სადაც მთელი პარზლის ხეობა და ნიხახის ციხეც შედიოდა.

მალე, VII საუკუნის შუა წლებიდან, ახალი დამპყრობლები, არაბები, გამოჩნდნენ. როგორც ცნობილია, მათ სწრაფად მოახერხეს მთელი არაბეთის ნახევარკუნძულის გაერთიანება და მეზობელ სახელმწიფოებსაც შეუტეეს. ბიზანტიელებთან მოპოვებული წარმატებების შემდეგ არაბებმა საქართველომდეც მოაღწიეს. ქართულ ისტორიოგრაფიაში გაზიარებულია მოსაზრება, რომ განსაკუთრებული ზიანი საქართველოს 735-737 წლებში მურვან ყრუს ლაშქრობებმა მიაყენა.

სუმბატ დავითის ძისა და გიორგი მერჩულეს ცნობებზე დაყრდნობით პავლე ინგოროვმა წერს, რომ არაბთა შემოსევების გამო ჭოროხის ხეობა იმდენად იყო გავერანებული, რომ მისი დიდი ნაწილი თითქმის დაცლილი ყოფილა მოსახლეობისგანაც. განსაკუთრებით კი მურვან ყრუს ლაშქრობების შემდეგ.¹⁷ გიორგი მერჩულე წერს, „კლარჯეთს, და ტაოთა, და შავშეთს, და ყოველთა მათ მახლობელთა ქუეყანათა მცირედნი იპოვებოდეს დაშენებულ

¹⁵ ა. ბოგვერაძე. ადრეფეოდალური ქართული სახელმწიფოები VI-VIII საუკუნეებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. II, თბ. 1973, გვ. 279-281.

¹⁶ ჯუანშერი, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, გვ. 231.

¹⁷ იხ. პ. ინგოროვმა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა, გვ. 382-383.

ტყეთა შინა ადგილ“.¹⁸ „მახლობელ ქუეყანათაში“, პავლე ინგოროყვას აზრით, სპერი და ნიგალი უნდა იგულისხმებოდეს, რომლებიც, ასევე, ჭოროხის ხეობაში მდებარეობს.¹⁹ სპერი ისტორიულად სამ ნაწილად იყოფოდა (ქვემო, შუა და ზემო).²⁰

„მატიანე ქართლისაჲ“ VIII საუკუნის მეორე ნახევარში ბაგრატიონების ტაო-კლარჯეთში დამკვიდრების ისტორიის შესახებ ტაოს მხარესაც ასახელებს. მატიანეში კარგად ჩანს, რომ ადარნასე ბაგრატიონმა სხვა მხარეებთან ერთად ასისფორის მხარეც დაიმკვიდრა.

მატიანეს მიხედვით, „სიცოცხლესავე ჯუანშერისა იცვალა ადარნასე ბაგრატიონიანმან ნასამალი“²¹ კლარჯეთისა, შავშეთისა, აჭარისა, ნიგალისა, ასისფორისა, არტანისა და ქუემოდსა ტაოდსაჲ, და ციხეთაგანცა რომელნი ჰქონდეს შვილისშვილთა ვახტანგ მეფისათა, და წარვიდა ადარნასე კლარჯეთად და მუნ მოკუდა“.²²

წყაროში დასახელებული ასისფორი რომ პარხალსაც შეესაბამება, ქართული და სომხური წყაროების შეჯერების შედეგად აკად. დავით მუსხელიშვილმა გამოარკვია. მეცნიერმა დაასკვნა, რომ VII საუკუნის სომხურ გეოგრაფიაში მოხსენიებული არსიაცფორი და ქართული წყაროების ასისფორი, ყოველთვის საკმაოდ დიდი „ქვეყნების“ გვერდით (კლარჯეთი, შავშეთი, აჭარა, არტანი, სამცხე, ქართლი და სხვ.) არის მოხსენიებული, ასეთი კონტექსტი კი მას აფიქრებინებს, რომ ქართული წყაროების „ასისფორი“ დიდ

¹⁸ გიორგი მერჩულე, გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრება,

¹⁹ იხ. პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა, გვ. 383.

²⁰ იხ. პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა, გვ. 302.

²¹ „ნასამალი“ სულხან საბას განმარტებით, მესამედია (იხ. სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ. I. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკონის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. თბ. 1991, გვ. 587); ქართლის ცხოვრების ამ მონაკვეთზე საუბრისას, ასევე, დანაწილებაზე მოუთითებს აკად. ნიკო ბერძენიშვილი (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები. ტ. VIII. მასალები ავტორის არქივიდან. თბ. 1975, გვ. 171; ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ. 1990, გვ. 171).

²² მატიანე ქართლისაჲ. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მარიამ ლორთქიფანიძემ. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 255; მატიანე ქართლისაჲს ცნობებს ზუსტად იმეორებენ ვახუშტი ბატონიშვილი და ახალი ქართლის ცხოვრება (იხ. ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 696; ახალი „ქართლის ცხოვრება“. ვახტანგისეული რედაქცია. ტ. I. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო გონელი არახამიაძე. თბ. 2017, გვ. 192).

ტერიტორიას მოიცავდა და, ალბათ, (ისევე, როგორც სომხური წყაროების „არსიაცვორი“) ეს ტერიტორია ლეონტი მროველთან მოხსენიებულ პარხალს უნდა შეესაბამებოდეს.²³

„მატიანე ქართლისაჲში“, ასევე, აღნიშნულია, რომ ადარნასეს მიერ დამკვიდრებული ციხეების ნაწილს მანამდე ვახტანგ გორგასლის შვილიშვილები ფლობდნენ თუმცა მატიანეს ავტორი არ ამბობს, ზუსტად რომელ ციხეებზეა საუბარი. სავარაუდოდ, ეს „ციხეთაგანი რომელნი ჰქონდეს შვილის-შვილთა ვახტანგ მეფისათა“, სწორედ ტაოს ციხეები უნდა ყოფილიყო.²⁴

ადარნასე ბაგრატიონის გარდაცვალების შემდეგ აღნიშნული მხარეები მისმა ძემ აშოტ I-მა დაიმკვიდრა. „შემდგომად სიკუდილისა ადარნასესისა განადიდა უფალმან მეფობა აშოტ კურაპალატისა: ხოლო ეუფლა ქართლს და საზღვართა მისთა...“.²⁵

VIII საუკუნის ბოლოდან ტაოში ბაგრატიონები მკვიდრდებიან. აკად. დავით მუსხელიშვილს გამორკვეული აქვს, რომ უკვე X ს-ის II ნახევარში დავით III კურაპალატის სამფლობელო იყო პარხალი, ასისფორი, თორთომი, ოლთისის ხეობა მამროვანით და სხვ.²⁶ ნიხაჩის ციხე IX-X საუკუნეებში ქართველებს ეკუთვნოდა და მას სათანადო ყურადღება უნდა ჰქონოდა დათმობილი, როგორც ტაოს მოსაზღვრე ციხეს.²⁷ დავით III-ის გარდაცვალების შემდეგ (1001 წ.) ტაოს ეს ნაწილი ბიზანტიელების ხელში გადავიდა და გაერთიანებული საქართველოს პირობებშიც ვერ ხერხდებოდა მისი დაბრუნება.

XI საუკუნის 60-იანი წლებიდან თურქ სელჩუკების შემოსევები ინტენსიური გახდა. როგორც ცნობილია, 1071 წლის მანასკერტის ბრძოლაში დამარცხების შემდეგ ბიზანტიაში იმპერატორის ხელისუფლებაც შეიცვალა.

²³ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ტ. II. თბ. 1980, გვ. 168.

²⁴ მატიანე ქართლისაჲს ამ ცნობასაც ზუსტად იმეორებენ ვახუშტი ბატონიშვილი და ახალი ქართლის ცხოვრება (იხ. ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 696; ახალი „ქართლის ცხოვრება“. ვახტანგისეული რედაქცია, გვ. 193).

²⁵ მატიანე ქართლისაჲ, გვ. 255; ვახუშტი ბატონიშვილი და ახალი ქართლის ცხოვრება ამ ცნობასაც უცვლელად გვთავაზობენ (იხ. ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 696; ახალი „ქართლის ცხოვრება“. ვახტანგისეული რედაქცია, გვ. 193).

²⁶ დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ტ. II, გვ. 173.

²⁷ ივ. ჯავახიშვილი. საქართველოს სამზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული, გვ. 277; საქართველოს ისტორიის ატლასი. მეორე, შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა, გვ. 4, 5, 11-13; იხ. აგრეთვე, ზ. აბაშიძე, ვ. ვაშაქიძე, ნ. მირიანაშვილი, გ. ჭეიშვილი. ყოველი საქართველო, გვ. 43, 73 და სხვ.

რომანოზ IV დიოგენეს (1068-1071 წწ.) ნაცვლად საიმპერატორო ტახტი მიხეილ VII დუკამ (1071-1078 წწ.) დაიკავა. ბიზანტიის საიმპერატორო კარს სურდა, საქართველოს მეტი აქტიურობა გამოეჩინა სელჩუკების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ბიზანტიის მიერ საქართველოსთვის ადრე წართმეული ტერიტორიები, მათ შორის ტაო და პარხალი, სადაც ნიხახის ციხეც მდებარეობდა, იმ დროს ბიზანტიურ ადმინისტრაციულ ერთეულში – იბერიის თემში – იყო გაერთიანებული საიმპერატორო კარის თანხმობით ბიზანტიაში დაწინაურებულმა ქართველმა დიდებულმა, იბერიის თემის მმართველმა და აღმოსავლეთის დიდმა დომესტიკოსმა, გრიგოლ ბაკურიანისძემ, იგი საქართველოს მეფე გიორგი II-ს (1072-1089 წწ.) გადასცა.²⁸

მოგვიანებით, XI საუკუნის 80-იან წლებში, „დიდი თურქობის“ დროს, ტაო თურქ სელჩუკებს აუოხრებიათ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი წერს, „ხოლო მათ მყის მოაქციენეს გზანი მათნი და მოეფინენს პირსა ყოვლისა ქუეყნისასა, ვითარცა მკალნი. და დღესა ივანობისასა“²⁹ ასისფორი და კლარჯეთი ზღვს პირამდის, შავშეთი, აჭარაი, სამცხე, ქართლი, არგუეთი, სამოქალაქო და ჭყონდიდი აღივსო თურქითა მოისრა და ტყუე იქმნა ამათ ქუეყანათა მკცლრი ყოველი...“.³⁰

რადგანაც ნიხახის ციხე საქართველოს საზღვრისპირა რეგიონში მდებარეობდა, მასზე მცირე ხნით ხან ბიზანტიელები და ხანაც თურქ-სელჩუკებიც გაბატონდებოდნენ ხოლმე. ერთიანი საქართველოს შემადგენლობაში ციხეს ცენტრალური ხელისუფლება ქართველი დიდებულების ხელით აკონტროლებდა. თანდათან ასისფორის მხარე, ისევე როგორც ძველი ტაოს დიდი ნაწილი, ჯაყელებმა დაიმკვიდრეს.

²⁸ იხ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი. ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა მზექალა შანიძემ. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 301; ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია. წ. II. თხზულებანი. ტ. II. თბ. 1983, გვ. 160; „საქართველო XI საუკუნის II ნახევარში“. საქართველოს ისტორიის ატლასი, მეორე, შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა, გვ. 16-17, IX; გ. გოზალიშვილი. გრიგოლ ბაკურიანის ძე. ჟურნ.: „მნათობი“. თბ. 1970. №2, გვ.167-192; ა. შანიძე. პეტრიწონის მონასტრის მაშენებელი გრიგოლი ბაკურიანის-ძე. ჟურნ.: „მნათობი“. 1979. №1, გვ. 173-180; ჯ. სამუშია, გრიგოლ ბაკურიანის ძე. კრებ.: „დიდნი საქმენი“. თბ. 2011, გვ. 140-141; ჯ. სამუშია. გრიგოლ ბაკურიანის ძე – ბიზანტიის დიდი დომესტიკოსი. „ისტორიანი“ – ისტორიულ-შემეცნებითი ჟურნალი. თბ. 2012, სექტემბერი. №9(21), გვ. 29-34 და სხვ.

²⁹ ივნისი.

³⁰ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, გვ. 302.

* * *

1231-1232 წლებში, სელჩუკების ისტორიკოსის იბნ ბიბის მიხედვით, მონღოლები ჩორმაღან ნოინის³¹ მეტურობით რუმის სასულტნოში შეჭრილან და სივასის მიდამოებში ფუსერის მოსახლეობა დაურბევიათ, იმავე ავტორის ცნობით, მონღოლები სელჩუკების წინააღმდეგ სალაშქროდ საქართველოს დედოფალ რუსუდანს (1223-1245 წწ.) წაუქეზებია. საპასუხოდ კი სელჩუკებს საქართველოს ციხეები, მათ შორის ნიხაზი, აუღიათ.³²

როდესაც რუმის სელჩუკთა სულტანმა ქეი ყუბად I-მა (1220-1237 წწ.) მონღოლების მიერ მისი საზღვრების დარღვევის შესახებ შეიტყო, მაშინვე საპასუხო ზომების მიღებისთვის მზადებას შეუდგა. შეკრიბა ჯარი, რომელსაც ამირა ქამალ ად-დინ ქამიარი ჩაუყენა და მონღოლებთან საბრძოლველად გააგზავნა.³³ სივასთან მიახლოებისას ქამალ ად-დინმა შეიტყო, რომ მონღოლები უკან გაბრუნდნენ, მაგრამ ქამალმა გზა მაინც გააგრძელა და არზრუმში ჩავიდა, სადაც იქაურობის მმართველის მუბარიზ ად-დინ ჩაშ-ნიგირის რჩევით გაჩერდა. სელჩუკების სარდალმა არზრუმში შეიტყო, რომ მონღოლები მუღანში წასულიყვნენ და იქ დაბანაკებულებიყვნენ.³⁴

იბნ ბიბი არ განმარტავს, კონკრეტულად რაში გამოიხატებოდა საქართველოს მეფის, რუსუდანის, მიერ მონღოლების წაქეზება. პროფ. გოჩა ჯაფარიძეს თავის ნაშრომში ამ საკითხთან დაკავშირებით მოხმობილი აქვს სხვადასხვა ავტორის ვერსიები. მაგ. კლოდ კაენი მიიჩნევდა, რომ „ქართვე-

³¹ ჩორმაღანი ირანის დასაპყრობად და ზორეზმის შაჰის ჯალალ ად-დინის შესაპყრობად უგედეი ყაენმა (1229-1241 წწ.) 30-40 ათასი მუომრით გააგზავნა (გ. ჯაფარიძე. ერთი ეპიზოდი მეფე რუსუდანისა და მონღოლების დიპლომატიური კონტაქტების ისტორიიდან. ძიებანი საქართველოსა და ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში. ტ. I. თბ. 2012, გვ. 253. იქვე იხ. შენიშვნა №3, იქვე იხ. საკითხის შესახებ ლიტერატურა).

³² ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა ად-დინ ქეიყოზადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია. თბ. 1975, №1, გვ. 97; გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარი XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში. თბ. 1995, გვ. 196; A. Toksoy. Türk Hâkimiyetinde Yusufeli, Geçmişten Geleceğe. Yusufeli Sempozyumu Bildirileri. Istanbul. 2010, გვ. 23.

³³ ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა ად-დინ ქეიყოზადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, გვ. 96; გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარი XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 196.

³⁴ ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა ად-დინ ქეიყოზადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, გვ. 96; გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარი XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 196.

ლებმა დახმარება აღმოუჩინეს დამპყრობლებს, შესაძლოა, იძულებით, მაგრამ ეს შეესაბამებოდა მათ ტრადიციულ მტრობას თურქებთან. ამიტომ გადაწყდა, რომ მოოხრებული პროვინციების ზარალის ასანაზღაურებლად სელჩუკებს შური ეძიათ მათზე“. სხვაგან იგივე ავტორი წერს, რომ ქეიყუბადმა ქართველებს იმის გამო წაართვა ციხეები, რომ მონღოლების რეიდი რუმის ტერიტორიაზე საქართველოს გავლით განხორციელდა.³⁵ ხ. მუსაევის თანახმად, რუსუდანი მონღოლთა მოკავშირე და წამქეზებელი ყოფილა.³⁶ პროფ. ნოდარ შენგელია აღნიშნავს, რომ რუსუდანმა „მოახერხა საქართველოს ორი მოსიხლე მტრის დაპირისპირება და ერთმანეთზე წასისინება“.³⁷ დასახელებული ვერსიები იბნ ბიბის ზემოთ ნახსენები ერთი ცნობის ოდნავ განსხვავებულ ინტერპრეტაციებს წარმოადგენს.

პროფ. გოჩა ჯაფარიძე აღნიშნავს, რომ „ერთი მხრივ, როცა მონღოლები კარს იყვანენ მომდგარნი, მათთან მორიგება და რუმის სასულტნოსკენ მათი წარმართვა გამართლებული იყო. მეორე მხრივ, ფაქტია, რომ, როცა მონღოლებმა თავიანთი მსვლელობა აღარ გააგრძელეს და უკან დაბრუნდნენ, მცირე აზიის სელჩუკებმა დალაშქრეს საქართველო“.³⁸

აქ, ალბათ, გასათვალისწინებელია ის მომენტიც, რომ აღნიშნული ცნობა მხოლოდ იბნ ბიბისთან არის დაცული. არ არის გამორიცხული, და დიდი ალბათობითაც, სელჩუკების საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობა მხოლოდ ზარალის ანაზღაურების მიზნით³⁹ ყოფილიყო გამოწვეული და რუსუდანის მიერ მონღოლების წაქეზება, როგორც ზემოთაც ითქვა, მხოლოდ საბაბია. ნაკლებად მოსალოდნელია, რომ რუსუდანს ამდენი მოეხერხებინა. ისიც აშკარაა, რომ მონღოლებს სელჩუკების წინააღმდეგ გასალაშქრებლად არავის შეგულიანება აღარ სჭირდებოდათ.

³⁵ იხ. გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 196. იქვე ლიტერატურა.

³⁶ იხ. გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 196. იქვე ლიტერატურა.

³⁷ ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა ად-დინ ქეიყობადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, გვ. 99; გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 196.

³⁸ გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 196.

³⁹ აქვე გასათვალისწინებელია დაზავატიც. დაზავატი არამუსლიმთა წინააღმდეგ ისლამის გავრცელების მიზნით წარმოებულ „საღვთო ომს“ ნიშნავს. საქართველოს წინააღმდეგ ლაშქრობების დროს, მეზობელი მუსლიმური ქვეყნიებიდან დაზავათის არაერთი ფაქტია ცნობილი (იხ. ლ. თავაძე. სამკარის ციხე. საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები. ტ. XII. თბ. 2017, გვ. 188-190, იქვე, შესაბამისი ლიტერატურა).

ქართული წყაროები რუმის სულტნის საქართველოს ტერიტორიაზე ლაშქრობის შესახებ თითქოს ღუძან. თუმცა, ჟამთააღმწერლის ერთი ცნობის მიხედვით, შესაძლებელია სელჩუკების მიერ საქართველოზე ლაშქრობის ზუსტი მიზეზის გარკვევა კი.

ჟამთააღმწერლის ცნობის მიხედვით, „წარმოვიდნენ ოთხნი ნოინნი, ჩორმალანი, ჩალატა, იოსური და ბიჩო, გამოვლეს ჯეონი, ზუარასანი ვითარ ორმოცი ათასითა კაცითა და დედაწულითა. მივიდეს ქვეყანასა ალამუთისასა... და დიდად ავნეს,“ შემდეგ ერაყი დაარბიეს, მერე ადარბადაგანში თავრიზი, არდაველელბმა ძღვენით მოახერხეს თავის გადარჩენა, ბოლოს განძაც აიღეს და დაარბიეს.⁴⁰ მონღოლი ნოინები ხორეზმის შაჰს ჯალალ ად დინს (1220-1231 წწ.) მისდევდნენ, რომელიც რამდენიმე წლით ადრე საქართველოს დაესხა და დიდი ზიანიც მიაყენა. „ამისი მცნობელი სულტანი (ჯალალ ად დინი – ა.ბ.) მსწრაფლ აიყარა დედაწულითა და ივლტოდა საბერძნეთად. ხოლო თათართა (მონღოლებმა – ა.ბ.) დევნა უყვეს და მიეწივნეს ბასიანს. იხილეს რა (მისმა მხლებლებმა მონღოლები – ა.ბ.) განიბნივეს ესოდენ“.⁴¹

ჟამთააღმწერლის აღნიშნული ცნობა,⁴² ვფიქრობთ, პირდაპირ კავშირშია იბნ ბიბისტან დაცულ ცნობასთან და იმავე ამბებს უნდა გადმოსცემდეს. იბნ ბიბისტან დაცული ცნობა ჩორმალან ნოინის სივასამდე ლაშქრობის შესახებ რამდენად რეალურია, უცნობია, მაგრამ ჟამთააღმწერლის მიხედვით, მონღოლებს ჯალალ ად-დინის დევნაში ბასიანამდე ნამდვილად ულაშქრიათ.⁴³ მონღოლების ლაშქრობასთან ქართველების არანაირ კავშირზე არ საუბრობს ქართველი ისტორიკოსი, მით უმეტეს, მეფე რუსუდანის ჩართულობაზე ამ საქმეში.

ხორეზმშაჰი ჯალალ ად დინი 1231 წელს მოკლეს. ამიტომ, ბუნებრივია, მონღოლებმა მისი დევნა შეწყვიტეს⁴⁴ და უკან დაბრუნება დაიწყეს. „მო-რა-იქცეს თათარნი ზუარაზმელთა დევნისაგან, მიერ წარვიდეს და მო-

⁴⁰ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიაზე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა გიული ალასანიამ. ქართლის ცხოვრება. მთ. რედ. როინ მეტრეველი. თბ. 2008, გვ. 545.

⁴¹ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიაზე, გვ. 545; იხ. ასევე, რ. კიკნაძე, ხორეზმელები საქართველოში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III. თბ. 1979, გვ. 545.

⁴² იგივე ცნობა დაცულია ვახუშტი ბატონიშვილთან. მონღოლი ნოინების სახელებია მცირედ განსხვავებულად გადმოცემული: „ჭარმალან“, „ჭალატარ“, „იოსურ“ და „ბიჩვის“ (იხ. ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 204).

⁴³ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიაზე, გვ. 68-69.

⁴⁴ რ. კიკნაძე, ხორეზმელები საქართველოში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. III, გვ. 545.

აოკრეს ქვეყანა ხლათისა და ვალაშკერტისა. და ვერ წინა-აღუდგა სულტანი ხლათისა, არამედ გამაგრდა ქალაქსა შინა. ხოლო თათარნი წარვიდეს ადარ-ბადაგანს... აღიღეს თავრეჟი⁴⁵ და მიმდგომი მისი ქვეყანანი და მეორესა წელსა წარვიდეს ბარდავს, განძას და მულანს და იწყეს რბევად და ოკრებად საქართველოსა“.⁴⁶ როგორც ვხედავთ, იბნ ბიბის ცნობა მონღოლთა უკან დახევისა და მულანის ველზე დაბანაკების შესახებ⁴⁷ ქართველი ავტორის, ჟამთაღმწერლის, მიხედვითაც დასტურდება.

მონღოლების უკან დახევის მიუხედავად, რუმელებმა საქართველოზე შეტევა მაინც დაიწყეს და საბაბად რუსუდანის მიერ მათ წინააღმდეგ მონღოლების წაქეზება გამოიყენეს. რაც, როგორც გამოჩნდა, არ იყო რეალობა. რუმის სულტან ქეი ყუბად I-ის სარდალ ქამალ აღ-დინ ქამიარისა და ერზრუმის გამგებლის მუბარიზ აღ-დინ ჩაშნაგირის, დიდი ლაშქარი, რუმის სასულტნოს ყველა მხრიდან იყო შეკრებილი. ამას დამატებული 5 ათასი დაქირავებული მეომრით და სააღყო მანქანებით ისინი საქართველოს მოადგნენ და 30 ცნობილი ციხე აიღეს.⁴⁸

პროფ. ნოდარ შენგელია აღნიშნავს, რომ სელჩუკები სამხრეთ საქართველოში შეიჭრნენ.⁴⁹ პროფ. გოჩა ჯაფარიძე უფრო აზუსტებს და წერს, რომ ეს ლაშქრობა უნდა განხორციელებულიყო არზრუმის დაბლობიდან საქართველოს ყელის („გურჯი ბოლაზის“⁵⁰) გავლით და სპერის მხრიდან და

⁴⁵ თავრიზი.

⁴⁶ ჟამთაღმწერელი. ასწლოვანი მატიაზე, გვ. 546.

⁴⁷ ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა აღ-დინ ქეიყობადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, გვ. 96; გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარი XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 196.

⁴⁸ გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარი XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, 196-197.

⁴⁹ ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა აღ-დინ ქეიყობადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, გვ. 100.

⁵⁰ აკად. ივანე ჯავახიშვილის მიხედვით, თორთომის სამხრეთ-დასავლეთის საზღვარი იყო ჯუანშერთან მოხსენიებული „გზა ქართლისა“, ანუ ვახუშტის „საქართველოს ყელი“, რომელიც თურქებმა თარგმნეს და „გურჯი ბოლაზი“ უწოდეს. ასევე, „გურჯიბოლაზს აქეთი...“ დასახელებულია XVI საუკუნის „სამცხე-საათაბაგოს მღვდელთმთავართა“ ნუსხაშიც (იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. II, გვ. 67); „გურჯის კარს“ დასახელებს XVII საუკუნის ოსმალთა ავტორი მუსტაფა ნაიმა (იხ. მუსტაფა, ნაიმა. ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და შენეშებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ. თბ. 1979, გვ. 166); ასევე, XVII საუკუნის ავტორი, ევლია ჩელებიც, წერს გურჯი ბოლაზის შესახებ (იხ. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურაძემ. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი. თბ. 1971, გვ. 304); იხ. ასევე, პავლე ინგოროყვა (პ. ინგოროყვა. გიორგი

სელჩუკებს იმიერ-ტაოს ნაწილი დაუპყრიათ.⁵¹ არზრუმიდან გურჯი ბოლაზის გავლით ისინი სწორედ თორთომში მოხვდებოდნენ. იბნ ბიბისტან ნახსენები სელჩუკების მიერ აღებული ხახოს ციხე, სწორედ თორთომის მხარეში უნდა ყოფილიყო. „ქვის სატყორცნი იარაღებითა და ხმლით იქაურობა ხელთ იგდეს“.⁵² პროფ. გოჩა ჯაფარიძე ტოპონიმ ხახოს ხახულთან აიგივებს, რომელიც სომხურ და თურქულ წყაროებში, მოიხსენიება როგორც ხახუ.⁵³ სელჩუკთა ლაშქრის მეორე ნაწილი კი ჭოროხის ხეობაში შემოსულა და სხვა ციხეებთან ერთად, რომელთაც იბნ ბიბი არ ასახელებს, მათ ნიხაზი აუღიათ.⁵⁴

როგორც ჩანს, არზრუმის მმართველ მუბარიზ ად-დინ ჩაშნიგირის ლაშქარი არზრუმის მოსაზღვრე თორთომის მხარეზე წამოვიდა სალაშქროდ და მდ. თორთომის ხეობის ციხეები აიღო. სავარაუდოდ, უკიდურესი ციხე, რომელსაც მიაღწია და აიღო, სწორედ ხახული იყო. ხოლო ჭოროხის ხეობიდან შემოსულმა ქამალ ად-დინ ქამიარმა სპერის მხარისა და ჭოროხის ხეობის ციხეები აიღო და უკიდურესი ციხე, რომელიც დაიკავა, ნიხაზი იყო. ნიხაზის მოსახლეობა თურქებმა ხახის „ანალოგიურ მდგომარეობაში ჩააგდეს და დაპყრობილი ადგილები ერთიანად გაანადგურეს“.⁵⁵ სელჩუკები სწორედ ნიხაზისა და ხახის ციხეებთან შეჩერდნენ და ამით უნდა იყოს გამოწვეული ის ფაქტი, რომ იბნ ბიბი მხოლოდ ამ ორს ასახელებს. ხოლო სხვა ციხეებს, რომელთა შორის ზოგიერთი, ვიცით, რომ ასეთივე ან უფრო მეტად მასშტაბურიც არის (აზორდი, თორთომი და სხვ.), აღარ ახსენებს. სხვა ციხეებს იბნ ბიბი „საქართველოს 30 ცნობილ ციხესიმაგრეს“ ეძახის.⁵⁶

მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა, გვ. 297, 384, 493), პავლე ინგოროვსკის იმოწმებენ თურქი მეცნიერები, მაგ. ფაჰრიე ბაირამი (F. Bayram. Gürcistan'ın Sinası: Tao Klar-ceti. Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu (2012). Bildiriler II. Erzurum. 2015, გვ. 482). ტოპონიმი „გურჯი ბოლაზი“ (თურქ. Gürcü Boğazı), ანუ „საქართველოს ყელი“ თორთომთან, არზრუმის გზაზე, ადგილობრივებში დღემდე შემორჩენილია და ჩვენი ექსპედიციის მსვლელობისას (2015 წ. 8 ნოემბერს) კიდევ ერთხელ დაფიქსირდა.

⁵¹ გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარი XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 197.

⁵² ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა ად-დინ ქეიყობადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, გვ. 100.

⁵³ იბ. გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარი XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 197.

⁵⁴ ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა ად-დინ ქეიყობადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, გვ. 100.

⁵⁵ შდრ. ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა ად-დინ ქეიყობადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, გვ. 100-101.

⁵⁶ იბ. ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა ად-დინ ქეიყობადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, გვ. 101.

როგორც ჩანს, ქართველები სრულიად მოუმზადებლები დახვედრიან რუმის თავდასხმას.⁵⁷ ამის შემდეგ რუსუდანი იძულებული გამხდარა ზავი ეთხოვა, სულთანი ქეი ყუბადი ზავზე დასთანხმდა, თუმცა, უცნობია დაუბრუნა თუ არა დაპყრობილი ციხეები ქართველებს. ზავის პირობები, რა თქმა უნდა, ქართველთა საზიანო იყო.

რუმთან გაფორმებული ზავის მიხედვით, რუსუდანის ასული თამარი სულთან ქეი ყუბადის ვაჟზე, ქეიხუსრევზე, უნდა დაქორწინებულიყო. ეს ქორწინება, როდესაც ქეიხუსრევი სულთანი გახდა, 1237 წელს, შედგა.⁵⁸ როგორც ვარაუდობენ, საქართველოსა და რუმს შორის დადებული ამ ზავის მიხედვით, ქართველებს სელჩუკთა მხარეზე სამხედრო ძალების გამოყვანაც დაევადათ.⁵⁹ მართლაც, როგორც პროფ. გოჩა ჯაფარიძე წერს, 1234 წელს ქეი ყუბადს ქართველები აიუბიანთა ღინასტიის წინააღმდეგ მესოპოტამიაში ეხმარებოდნენ. ქეიყუბადი, 1237 წელს, გარდაცვალებამდე ცოტა ხნით ადრე, კვლავ აპირებდა აიუბიანთა წინააღმდეგ ლაშქრობას და ქართველები კვლავ მის ლაშქარში იყვნენ.⁶⁰

როგორც ისტორიოგრაფიაშია გაზიარებული, იმ პერიოდში რუმის სასულთნომ განსაკუთრებულ წარმატებებს მიაღწია. შესაბამისად, ის საქართველოსთვის რეალურ საფრთხეს წარმოადგენდა. რუმის საზღვრები უკვე აზერბაიჯანამდე აღწევდა და ერზრუმი, ერზინჯანი, ხლათი და სურმარი, რომლებიც მანამდე, ცოტა ხნით ადრე, საქართველოს საგარეო-პოლიტიკური ინტერესების სფეროს წარმოადგენდა, ამ დროს უკვე სულთანმა ქეი ყუბადმა დაიპყრო. ამასთან, რუმი უკვე საქართველოს საზღვრებშიც იჭრებოდა და ციხეებს იკავებდა.⁶¹ როგორც პროფ. გოჩა ჯაფარიძე აღნიშნავს, „ძნელი სათქმელია, თუ როგორ წარიმართებოდა საქართველოს ურთიერთობები ამ ძლიერ მეზობელთან, რომ არა მონღოლთა შემოსევები. მონღოლთა ქარიშხლის წინა-

⁵⁷ იხ. ნ. შენგელია. იბნ ბიბი ალა აღ-დინ ქეიყუბადის საქართველოში ლაშქრობის შესახებ, გვ. 101.

⁵⁸ იხ. გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 197, და სხვ.

⁵⁹ იხ. გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 197.

⁶⁰ გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 197.

⁶¹ გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარო XII-XIII ს-ის პირველ მესამედში, გვ. 198.

შე კი ორივე უძლური აღმოჩნდა“.⁶² წყაროებში არ ჩანს, ნიხაზის ციხე როდის დაიბრუნეს ქართველებმა.

* * *

სამხრეთ საქართველო და მათ შორის ტაოს დიდი ნაწილი, როგორც ზემოთაც აღინიშნა, თანდათან ჯაყელების სამფლობელო გახდა. მონღოლების ბატონობის დროს, როგორც ცნობილია, სარგის I-მა მოახერხა და თავისი სამართავი ტერიტორია 1266 წელს დანარჩენი საქართველოსგან გამოყო და „ხასინჯუს“ სტატუსით უშუალოდ ილხანთა ყაენს დაექვემდებარა.⁶³ როგორც აკად. ივანე ჯავახიშვილი წერს, „ამას მონღოლურ-სპარსულად ხასინჯუ ეწოდებოდა, ქართველები კი ულოსის-ას ეძახდინენ, რადგან ისინი ყაენის ულუსის კუთვნილებად ითვლებოდნენ“.⁶⁴

სარგისის შემდგომ სამცხის მთავარი ბექა ჯაყელი გახდა, რომელსაც სამეფო კარზე მანდატურთუხუცესის თანამდებობა ეკავა. მისი საგამგეო XIV ს. დასაწყისისათვის ტაშისკარიდან სპერამდე და ბასიანამდე ვრცელდებოდა. ჟამთააღმწერლის მიხედვით, ბექა ჯაყელის საგამგეო შემდეგ ტერიტორიებს მოიცავდა: „ესე ბექა განდილებულ იყო და აქუნდა ტაშისკარიდან ვიდრე სპერამდე და ვიდრე ზღუამდე: სამცხე, აჭარა, შავშეთი, კლარჯეთი, ნიგალისკევი და ჭანეთი სრულიად მოსცა ბერძენთა მეფემან.., ამასვე აქუნდა უმრავლესი ტაო, არტანი, კოლა, კარნიფორა, და კარი“.⁶⁵ XIII ს. დასაწყისთან შედარებით აქ შემატებული აქვს ჭანეთი, რომელიც ბექას მომდევნო ხანებში ისევ თურქებმა დაიკავეს. სხვა მხრივ კი მთელი XIV საუკუნე საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთი საზღვრები არ შეცვლილა.⁶⁶ აკად. ივანე ჯავახიშვილის შეფასებით, ბექა ჯაყელი „მესხეთის მხნე და მარჯვე მმართველი იყო. ის თავის სამფლობელოს ფხიზლად სდარაჯობდა და მტრის შემოსევის ყოვლისავე ცდას უმაღლ მედგარ წინააღმდეგობას უწევდა“.⁶⁷ როგორც ჩანს, მონღო-

⁶² გ. ჯაფარიძე. საქართველო და მახლობელი აღმოსავლეთის ისლამური სამყარი XII-XIII ს. ის პირველ მესამედში, გვ. 198.

⁶³ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. III. თხზულებანი. ტ. III. თბ. 1982, გვ. 83-85.

⁶⁴ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია, ტ. III, თხზულებანი, ტ. III, თბ., 1982, გვ. 84-85.

⁶⁵ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიანე, გვ. 637.

⁶⁶ ბ. ლომინაძე. სამცხის სამთავრო XIII ს. მეორე ნახევარში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. III, გვ. 599-600.

⁶⁷ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. III, გვ. 142.

ლების ბატონობის დროს ქართველების მფლობელობაში იყო ტაოს ის ნაწილი, სადაც ნიხაზის ციხე მდებარეობდა. თუმცა საზღვართან სიახლოვის გამო ხშირად ამ ტერიტორიებზე თურქები აწყობდნენ თავდასხმებს, რომელნიც დიდ ზიანს აყენებდნენ აქაურობას, თუმცა გადამწყვეტი ბრძოლები ქართველების გამარჯვებით სრულდებოდა.

მესხეთში ბექა ჯაყელის მმართველობის დროს თურქებმა ილაშქრეს საქართველოში. XIII ს. II ნახევარში.⁶⁸ აზატ მოსეს მეთაურობით მომთაბარეებმა საქართველოს სამხრეთს შემოუტიეს.⁶⁹ ამ მოულოდნელი თავდასხმის შესახებ („არა ჰგონებდეს თურქთა გამოჩენასა“) ჟამთააღმწერლის თხზულებაშია მოთხრობილი.⁷⁰

მომთაბარე თურქთა 60 ათასიანმა ლაშქარმა⁷¹ დაარბია ბასიანი და ტაო. „იწყო მძვინვარედ ოკრება, კოცა და კლვა“. ქართველებმა პარტიზანული ომი დაიწყეს. მტერს ვიწროებში იმწყვდედნენ და ანადგურებდნენ. ბრძოლებში თავი განსაკუთრებით გამოიჩინეს აზნაურებმა: ხერხემლისძებებმა და ტაოს ერისთავმა თაყა ფანასკერტელმა, თორთოძთან ბრძოლაში დიდი ზარალი მიუყენებია თაყას მოწინააღმდეგისთვის.⁷² სანამ სამცხის მთავარი ბექა I ჯაყელი ჯარს შეკრებდა, თურქებმა დიდი ტერიტორია მოაოხრეს და გამოსაზამთრებლად უკან გაბრუნდნენ.⁷³

აზატ მოსე მომდევნო წელსაც შემოესია სამცხე-საათაბაგოს, როგორც ჟამთააღმწერელი წერს, „ადრე გაზაფხულისა, იწყეს თურქთა აღმო-

⁶⁸ აკად. ნიკო ბერძენიშვილის ვარაუდით, აზატ-მოსე საქართველოს „1300 წლის ახლოს“ შემოესია (იხ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. III. თბ. 1966, გვ. 70); პროფ. გიორგი ანჩაბაძე მიიჩნევს, რომ ეს მოვლენები 1302 წელს უნდა მომხდარიყო (იხ. გ. ანჩაბაძე, სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობის ბრძოლა მცირეაზიელი მომთაბარე ტომების წინააღმდეგ. საქართველოს სამხედრო ისტორიის საკითხები (1921 წლამდე). თბ. 2010, გვ. 109).

⁶⁹ იხ. გ. ანჩაბაძე, სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობის ბრძოლა მცირეაზიელი მომთაბარე ტომების წინააღმდეგ, გვ. 107.

⁷⁰ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიანე, გვ. 642.

⁷¹ „...და შეკრბა სამოცი ათასი, რომლისა თავად იყო აზატ მოსე“ (იხ. ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიანე, გვ. 642).

⁷² ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიანე, გვ. 642; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. III, გვ. 142; ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. III, გვ. 70.

⁷³ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიანე, გვ. 642; ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. III, გვ. 142-148; ნ. ბერძენიშვილი. საქართველოს ისტორიის საკითხები. წ. III, გვ. 70; ბ. ლომინაძე. სამცხის სამთავრო XIII ს. მეორე ნახევარში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. III, გვ. 600; დ. მუსხელიშვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები. ტ. II. თბ. 1980, გვ. 163.

მართ-სვლა“ და დიდ ლაშქარს მოუყარეს თავი. თუმცა მტერი ამჯერად უფრო ორგანიზებულ წინააღმდეგობას წააწყდა ქართველების მხრიდან. ბექა ჯაყელისა და მისი შვილის, სარგისის, მეთაურობით ქართულმა ჯარმა აზატ-მოსე მესხეთის შიდა რეგიონებში აღარ შემოუშვეს და სპერთან და ვაშლოვანთან⁷⁴ ბრძოლებში თურქები დაამარცხეს და უკუაქციეს.⁷⁵ ბექა ჯაყელმა უკანდახეული აზატ მოსეს დევნა გააგრძელა. აზატ მოსე სწორედ პარხლისა და ნიხაზის გავლით ქალაქ სპერისკენ მიდიოდა, სადაც დაეწივნენ კიდეც ქართველები. ამიტომ თურქები „შეივლტოდეს ქალაქსა და ციხესა სპერისასა“. ქართველებმა „პირველსავე ომსა აღიღეს ქალაქი, თვინიერ ციხისა“.⁷⁶ როგორც აკად. ივანე ჯავახიშვილი წერს, „ამით დამთავრდა ბექა მანდატურ-თუხუცესის ბრძოლა შემოსეული მტრის წინააღმდეგ, რომელიც დამარცხებულ იქნა“.⁷⁷

მოგვიანებით, ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდგომ, ასისფორის მხარე, ისევე როგორც მთელი სამხრეთ საქართველო, მესხეთის სამთავროში, ანუ სამცხე-საათაბაგოში შედიოდა.

* * *

XVI საუკუნის დასაწყისიდან ოსმალებმა საქართველოს ტერიტორიების დაპყრობა დაიწყეს. პირველ ეტაპზე ოსმალეთი მხოლოდ ხარკსა და ნადავლს სჯერდებოდა. სამცხის მთავრები, ჯაყელები, იძულებული გახდნენ, მათთვის მორჩილება გამოეცხადებინათ.⁷⁸ სამცხე-საათაბაგოს ვალდებულება იყო, რომ ოსმალეთის სასარგებლოდ ხარკი გადაეხადა, ჯარი გამოეყვანა და საჭიროების შემთხვევაში ოსმალური ჯარი სურსათით მოემარაგებინა. სანაც-

⁷⁴ პ. ინგოროყვა ვაშლოვანს სპერთან აიგივებს, კონკრეტულად რომელ მონაკვეთზეა საუბარი, არ არის აღნიშნული. „...ჟამთააღმწერელი, აგვიწერს რა სამცხე-საათაბაგოს (მესხეთის) ტერიტორიის მოცულობას მე-13 საუკუნის მეორე ნახევარში, წერს, რომ სამცხე-საათაბაგო ამ დროს მოიცავდა ქვეყნების „ტაშის-კარიოთან ვიდრე კარნუ-ქალაქამდის“, სახელდობრ, შეიცავდა შემდეგ მხარეებსა და პუნქტებს. „1. სამცხე; 2. აჭარა; 3. შავშეთი; 4. კლარჯეთი; 5. უმრავლესი ტაო; 6. ვაშლოვანი (=სპერის მხარე); 7. ნიგალის-ხევი; 8. კოლა, 9. კარნიფორი, 10. ორნივე არტაანნი და 11. მრავალნი სოფელნი ჯავახეთს“ (იხ. პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა, გვ. 366). პროფ. გიორგი ანნაბაძის აზრით ვაშლოვანი თორთომისა და ოლთისის ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო (იხ. გ. ანნაბაძე. სამხრეთ საქართველოს მოსახლეობის ბრძოლა მცირეაზიელი მომთაბარე ტომების წინააღმდეგ, გვ. 104).

⁷⁵ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიანე, გვ. 643.

⁷⁶ ჟამთააღმწერელი. ასწლოვანი მატიანე, გვ. 644-645.

⁷⁷ ივ. ჯავახიშვილი. ქართველი ერის ისტორია. ტ. III, გვ. 142-148.

⁷⁸ ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 714.

ვლოდ სულთნის ხელისუფლება მესხეთის შიდა საქმეებსა და სოციალურ წყობაში არ ჩაერეოდა.⁷⁹

1535 წელს მესხეთის მთავარი ყვარყვარე III (1516-1535 წწ.) იმერთა მეფე ბაგრატ III-მ (1510-1565 წწ.) დაამარცხა და შეიპყრო. ამის შემდეგ, სამცხე-საათაბაგო და იმერეთი გაერთიანდა. მალე ბაგრატმა ოსმალებიც დაამარცხა და 1535-1545 წლებში იმერეთისა და სამცხე-საათაბაგოს ერთად მართავდა. აღსანიშნავია, რომ ბაგრატმა ეს მოახერხა იმ პერიოდში, როდესაც ოსმალეთის იმპერია მეზობლებთან, როგორც აზიაში, ისე ევროპაში, დიდ სამხედრო წარმატებებს აღწევდა. თუმცა, სულ მალე, 1545 წელს, სოხოისტასთან სულთან სულეიმან I-ის (1520-1566 წწ.) მიერ გამოგზავნილმა ჯარმა ქართველები დაამარცხა. ამის შემდეგ ოსმალებმა სამცხე-საათაბაგოს დასავლეთ ნაწილში დაიწყეს ფეხის მოკიდება.

1545 წლიდან, სოხოისტას ბრძოლაში გამარჯვების შემდეგ, როგორც ვახუშტი ბატონიშვილი აღწერს, „ოსმალნი შემოვიდნენ და დაიპყრეს ციხენი საათაბაგოსანი...“.⁸⁰ მართალია, ოსმალებმა ათაბაგად ყვარყვარე III-ის შვილი ქაიხოსრო II (1545-1573 წწ.) დასვეს, თუმცა უკვე ოსმალური წესების შემოღებას ცდილობდნენ.⁸¹ ვახუშტის მიხედვით, „ოსმალთა წესისა მათისაებრ იწყეს მძლავრებად ქუეყანათა“.⁸² წყაროებიდან როგორც ჩანს, ოსმალური წესების შემოღების მცდელობით შეწუხებული ქართველები მალევე, 1549 წელს, აჯანყებულან. სწორედ ამის შესახებ წერს ოსმალთა ისტორიკოსი იბრაჰიმ ფენევი, როდესაც აღნიშნავს, რომ „საქართველოს ურჯულოები აჯანყებასა და არეულობას აწყობდნენ“.⁸³ როგორც ირკვევა, ოსმალებით უკმაყოფილო ქართველები ჰიჯრის 955 წელს (ანუ 1548/1549 წ.) მოულოდნელად არზრუმის ბეგლარბეგს დაესხნენ თავს, მოკლეს ის და მისი მრავალრიცხო-

⁷⁹ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. ოსმალური ტექსტი ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადა ნოდარ შენგელიამ. თბ. 2016, გვ. 47.

⁸⁰ ვახუშტი ბატონიშვილი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 713.

⁸¹ ოსმალების მიერ ტაოს დაპყრობაზე საუბარი პარიზის ქრონიკაშიც არის. „ქორონიკონსა სლე (235+1312=1547 წელს) „ტაოს ქუეყანა დაიჭირეს თათართა, ურუმთა“ (იხ. Парижская хроника. Перевод, исследование, примечания и указатели Г. Г. Аласания. Тб. 1991, გვ. 29; ასევე, პარიზის ქრონიკა ანუ ცხორება საქართველოსა და დიდი მოურავის ამბები. ზ. ჭიჭინაძის გამოც. თბ. 1903, გვ. 9).

⁸² ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 714.

⁸³ იბრაჰიმ ფენევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ (უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ). ტექსტის ქართული თარგმანი გამოსცა, შესავალი წერილი და შენიშვნები დაურთო ს. ჯიქიაძე. თბ. 1964, გვ. 27.

განი გარემოცვაც ამოხოცეს.⁸⁴

„აჯანყებისა და არეულობების“ საპასუხოდ, იბრაჰიმ ფეჩევის მიხედვით, სულთანმა სულეიმან I-მა (1520-1566 წწ.) საქართველოს წინააღმდეგ გალაშქრება განიზრახა და საქმე მეორე ვეზირს, აჰმედ ფაშას,⁸⁵ მიანდო. აჰმედ ფაშა არზრუმის, ყარაბაღის, ზულფადირლისა და სივასის ბეგლარბეგებთან და მათი სანჯაყების ბეგებთან და ქეთხუდებთან ერთად 1549 წლის 25 აგვისტოს საქართველოს დასაპყრობად გზას გაუღა.⁸⁶ იმავე პერიოდის ირანელი ავტორის, ჰასან რუმელუს, მიხედვით, ოსმალების ლაშქარი 40 ათასი ცხენოსნია და ქვეითისგან შედგებოდა.⁸⁷

როგორც იბრაჰიმ ფეჩევი წერს, ჯერ დიდი ბრძოლით ალებულ იქნა თორთუმის ციხე, ნიხაზისა⁸⁸ და ამირახორის ციხეები დაგვებდნენ. ახწყალა ბრძოლით იქნა ალებული, შემდეგ ჩამოთვლის სხვა ციხეებსაც. ოსმალებს 20-ზე მეტი ქართული ციხე აუღიათ.“⁸⁹ ფეჩევის თქმით, ოსმალებმა მხოლოდ 15 ციხე დატოვეს და „დანარჩენები მიწასთან იქნა გასწორებული“. მთელ ამ ღონისძიებებს ოსმალებმა ორი თვე მოანდომეს. ამის შემდეგ თორთუმი, თალხისი, ახწყალა და დივანის ხევი ერთ სანჯაყად გამოაცხადეს, სავარაუდოდ,

⁸⁴ იხ. ზ. შაშიკაძე. ქართულ-ოსმალური ურთიერთობებიდან XVI საუკუნის 30-60-იან წლებში. კრებ.: „ნოდარ შენგელია – 75“ (ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორ, პროფესორ ნოდარ შენგელიას დაბადების 75 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული). თბ. 2008, გვ. 260.

⁸⁵ აჰმედ ფაშა, მეტსახელად ყარა, ოსმალეთის მეორე ვეზირი, ეროვნებით არანუდი (ე.ი. ბალკანეთის ალბანელი) იყო. აღიზარდა სულთნის კარზე, სადაც კაფუჯი ფაშას თანამდებობაც მიუღია. შემდეგ იანიჩარების ალა გახდა, 1529-1530 წლებში სამსახურიდან გათავისუფლდა, შემდეგ რუმელიის ბეგლარბეგი იყო, სულთნის ასულის შერთვის შემდეგ მეორე ვეზირის პატივში იქნა აყვანილი, სწორედ ამ დროს ილაშქრა საქართველოს სამხრეთ დასავლეთ მხარეებში. 1552-1553 წლებში აჰმედ ფაშა დიდ ვეზირადაც დანიშნეს, თუმცა რამდენიმე წელიწადში მოკლეს (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 102).

⁸⁶ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 27; იხ. ზ. შაშიკაძე. ქართულ-ოსმალური ურთიერთობებიდან XVI საუკუნის 30-60-იან წლებში, გვ. 260.

⁸⁷ ჰასან რუმელუს ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლადიმერ ფუთურიძემ. შენიშვნები დაურთო რევაზ კიკნაძემ. თბ. 1966, გვ. 26.

⁸⁸ იბრაჰიმ ფეჩევის „ისტორიის“ დაბეჭდილ ტექსტში ამ ადგილას წერია ნიჯაჰ. ტექსტის მთარგმნელი პროფ. სერგი ჯიქია აღნიშნავს, რომ „ნიჯაჰ და ნაჯაჰ და მისთანათა სახელით სამხრეთ საქართველოში შესაბამის ტერიტორიაზე გეოგრაფიული პუნქტი არ არის... სამაგიეროდ თორთუმის აღმოსავლეთით... სპეციალურ რუკებზე აღნიშნულია ნიხაზი. ამდენად, პროფ. სერგი ჯიქიას აზრით, იბრაჰიმ ფეჩევის მიერ ნახსენები „ნიჯაჰი კორექტურული შეცდომაა, ან ტექსტის გადამწერის უყურადღებოთი აღრევაა დიაკრიტიკული წერტილებისა“ (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 103). სერგი ჯიქია რუსულ რუკებზე დაყრდნობით, ნიხაზის ციხის ლოკალიზებას შეცდომით, მდინარე თორთუმისწყალზე, „თორთუმსა და ოლთისს შუა“ ახდენს (იხ. იქვე).

⁸⁹ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 27-28.

მასში იყო გაერთიანებული ნიხაზიც. ახალი სანჯაყი ერთ-ერთ ბეგისთვის უბოძებიათ და იმავე წლის 24 ოქტომბერს გამარჯვებული ოსმალო ჯარი უკან დაბრუნებულა.⁹⁰ ტაოს ციხეების დაპყრობის შესახებ იმავე ცნობებს იმეორებს XVII საუკუნის ავტორი, ევლია ჩელები, ის წერს: აჰმედ ფაშამ შვიდი დღისა და შვიდი საათის ბრძოლის შემდეგ თორთომის ციხე აიღო, სადაც „სურსათი და მარაგი დატოვა. თავისი ჯარით ნიეჯახის ციხისაკენ წავიდა და იქედან – ამირახორის ციხისკენ. როგორც ევლია ჩელები წერს, ციხეები დანებდნენ; აჰმედ ფაშამ შიგ საკმარისი რაოდენობის ჯარები ჩააყენა. აქედან ახჩაყალეს მივიდა...“.⁹¹ წყაროში ნიხაზი შეცდომით ნიეჯახის ფორმით არის მოხსენიებული.

აღნიშნული ფაქტის შესახებ, ასევე, ცნობებს გვაწვდის ირანელი ავტორი ჰასან რუმლუ.⁹² 1549 წელს „ოსმალეთის ხელმწიფემ სულთან სულეიმანმა აჰმედ ფაშამ, რომელიც მეორე ვეზირი იყო, ორმოცი ათასი ცხენოსანი და ქვეითი ჯარით საქართველოში გაგზავნა. მათ აიღეს დად ელი,⁹³ რომელიც ყვარყვარეს ეკუთვნოდა და თავის ქვეყანაში წავიდნენ“.⁹⁴ დად ელის ზუსტი ლოკალიზება თითქოს გაუგებარი იყო და მეცნიერთა შორისაც აზრთა სხვადასხვაობა არსებობდა (სერგი ჯიქია, ვიტალი ჩოჩიევი, კარლო ტაბატაძე, რევაზ კიკნაძე და სხვ.), მაგრამ პროფ. ცისანა აბულაძემ, ერთმანეთს შეუჯერა ყველა აღმოსავლური, როგორც ოსმალური, ისე სპარსული საისტორიო წყაროები და დაასკვნა, რომ წყაროებში (ჰასან რუმლუ, იბრაჰიმ ფეჩევი, ისქანდერ მუნში და სხვ.) ხშირად მოხსენიებული დად-ელი ტაოს შეესაბამება, როგორც ტოპონიმის მდებარეობის, ისე მასთან დაკავშირებული ისტორიული რეალების გათვალისწინებით.⁹⁵ ზემოთ აღწერილი ბრძოლის

⁹⁰ იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 28; იხ. აგრეთვე, A. Akgunduz, S. Ozturk. Ottoman History: Misperceptions and Truths. Rotterdam. 2011, გვ. 185.

⁹¹ იხ. ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გიორგი ფუთურიძემ. ნაკვ. I. ქართული თარგმანი. თბ. 1971, გვ. 322.

⁹² ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, 1966.

⁹³ ჰასან რუმლუს ცნობების გამოცემაზე დართული შენიშვნების ავტორმა, პროფ. რევაზ კიკნაძემ, ვარაუდი გამოთქვა, რომ „დად ელი“, შესაძლოა, „დადიანის ქვეყანას“ აღნიშნავდეს („დად ელი – დადიანის ქვეყანა?“), თუმცა იქვე აღნიშნავს, რომ ტოპონიმში იგულისხმება დასავლეთ და სამხრეთ-საქართველო (იხ. ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 53. შენ. 39).

⁹⁴ ჰასან რუმლუს ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 26.

⁹⁵ თურქული წყაროები XVI საუკუნის I მეოთხედის სამცხე-საათაბაგოს ისტორიისათვის. თურქული დოკუმენტები ქართული თარგმანით, გამოკვლევითა და შენიშვნებით გამოსცა ცისანა აბულაძემ. თბ. 1983, გვ. 34-40 (იქვე იხ. ლიტერატურა მანამდე გამოთქმული განსხვავებუ-

შესახებ ორ ცნობაში მოხსენიებული ადგილები (იბრაჰიმ ფეჩევის მიერ ჩამოთვლილი ციხეები და ჰასან რუმელუს „დად ელი“) ერთი და იმავე ტერიტორიას აღნიშნავს.

როგორც ჩანს, ამ გამარჯვებას სულთანმა იმხელა მნიშვნელობა მიანიჭა, რომ ევროპაში საფრანგეთის მეფესთან წერილი გააგზავნა. წერილში სულეიმანი თორთუმის, ნიხაისა და აღჯაყალას⁹⁶ ციხეების აღების გამო თავს იწონებდა.

სულთან სულეიმან I-ის წერილი გაგზავნილია საფრანგეთის მეფე ანრი II ვალუასადმი (1547-1559 წწ.). მისი ტექსტი თითქმის იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობას მიჰყვება. წერილი ოსმალეთის აგრესიული პოლიტიკის დასტურია. მასში კარგად ჩანს, რომ ოსმალებს, გარდა ფიზიკური წინააღმდეგობისა, საქართველოს ტერიტორიაზე ციხესიმაგრეების მძლავრ სისტემასთანაც უწევდათ ბრძოლა. წერილში საუბარია, რომ ქართველების ციხეების ასაღებად ოსმალებმა „არზრუმის ციხის კედლებზე დადგმული სააღწო ზარბაზნები მოხსნეს... ზარბაზნები დღე და ღამე ციხის საფუძვლებს უშენდნენ, ვიდრე მისი დამსკდარ-დაფანტული კედლები მიწასთან არ გაასწორეს“. ციხეების აღების შემდეგ სულეიმანმა ციხეების ერთი ნაწილი დაანგრია, რათა მასში მომავალში კვლავ არ გამაგრებულიყვნენ ქართველები. მეორე ნაწილში კი ჯარი ჩააყენა და სათანადო ჯამაგირი დაუნიშნა.⁹⁷

სულთანი სულეიმანი წერილში წერს, „საქართველოს მხარეში ურჯულოების მიერ მოყვნიებული ზარალისა და უბედურების გამო მათზე შურისსაძიებლად და ამ მხარეების სავსებით ისლამის ქვეყნებთან შეერთებისა და სუნიტების ფადიშაჰისადმი დამორჩილების მიზნით... აჰმედ ფაშა, მასთან ერთად ყარამანის, ზულფადარის და არზრუმის ბეგლარბეგები მთელი ძლევამოსილი ლაშქრით საქართველოში შევიდნენ. ვინაიდან დიდმნიშვნელოვან ციხეებს შორის სახელგანთქმული, ცადაზიდული, თორთუმის ციხე აღებულ იქნა და მის კოშკებზე გამარჯვებული დროშები აღიმართა. ამ მხარეში სანჯაყბეგი, ციხისთავები და მცველები დაინიშნენ. თორთუმის დაპყრობის შემდეგ

ლი მოსაზრებების შესახებ); ასევე, ც. აბულაძე. ტოპონიმი ტაო სპარსულ და ოსმალურ წყაროებში. ახლოაღმოსავლური კრებული. თბ. 1983. გვ. 124-125; ც. აბულაძე. ტაო ოსმალურ წერილობით წყაროებში. II საერთაშორისო კონფერენცია ტაო-კლარჯეთი. მოხსენებათა თეზისები. ბათუმი. 2012, გვ. 25.

⁹⁶ აზორდის ციხე.

⁹⁷ იხ. ვ. ჩოჩიევი. ოსმალეთის 1548-1549 წლების ლაშქრობა სამცხე-საათაბაგოსა და ირანის წინააღმდეგ საერთაშორისო ურთიერთობათა შექმნა. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 180. აღმოსავლეთმცოდნეობა. თბ. 1976, გვ. 152.

აღებულ იქნა მის მახლობლად მდებარე ნიხაზის ციხე და დაიქვემდებარა... აღებულ იქნა წყელ დაზარალებულების ხელში მყოფი ახნაყალას განთქმული ციხეც... დამარცხებულ მტრებს სულ ოცდათხუთმეტი ციხე წავართვი, მათგან თოთხმეტი მიწასთან იქნა გასწორებული, დანარჩენ ოცდაერთ ციხეში გამარჯვებული ლაშქრის მეთაურები ჩააყენეს. ოთხი სანჯაყი ერთ საბეგლარბეგოდ აქციეს და ჩემი უდიდებულესობისთვის დაიპყრეს“.⁹⁸

ქართული წყაროები ამ მოვლენების შესახებ მხოლოდ ცნობას გვაწვდიან. ტაოს, მათ შორის, რა თქმა უნდა, ნიხაზის ციხის დაპყრობას ყველა მათგანი, ქორონიკონით სლშ (258), ანუ 1550 წლით⁹⁹ ათარიღებს. ქართული ქრონიკების მიხედვით, რომლებიც შედარებით მოგვიანებით, XVI-XVII საუკუნეებშია შესრულებული, ვკითხულობთ, რომ 1550 წელს „ტაოს ქვეყანა დაიჭირეს ურუმთა“.¹⁰⁰

რთული გასარკვევია, ქართული წყაროები 1549 წლის ცნობილი ლაშქრობის შესახებ წერენ თუ ოსმალთა ფაშების ლაშქრობებზეა საუბარი, რომელიც, მართლაც, 1550 წელს განხორციელდა. 1550 წელს, ერთი მხრივ, არზრუმის ბეგლარბეგმა მუსტაფა ფაშამ (1549-1550 წწ.) მამირვანის მხარე და ტაოსკარი, ოთხი ციხით, დაიპყრო, ხოლო, მეორე მხრივ, ტრაპიზონის სანჯაყბეგმა გაილაშქრა გონიოსა და მაჭახელზე.¹⁰¹ სავარაუდოდ, თუნდაც დანაკარგის მნიშვნელობის და მოცულობის გამო ქართულ ქრონიკებში დასახელებული ფაქტი სწორედ 1549 წელს ოსმალების მიერ განხორციელებულ ლაშქრობებს უნდა გულისხმობდეს.

ოსმალური წყაროებსა და ლიტერატურაზე დაყრდნობით ლერი თავაძე აღნიშნავს, რომ მას შემდეგ, რაც 1549 წლის 7 ოქტომბერს ოსმალებმა ნიხაზი აიღეს, მასთან ერთად დაპყრობილ პეტერეკის, კისკიმისა და სხვა ციხეების ტერიტორიებზე ოსმალური ადმინისტრაცია შეიქმნა და პეტერეკის სანჯაყში გაერ-

⁹⁸ ვ. ჩოჩიევი. ოსმალეთის 1548-1549 წლების ლაშქრობა სამცხე-საათაბაგოსა და ირანის წინააღმდეგ საერთაშორისო ურთიერთობათა შუქზე, გვ. 152.

⁹⁹ 238+1312=1550.

¹⁰⁰ H-342 ჟამგულანის (1661 წ.) მინაწერებში, „ტაოს ქვეყანა დაიჭირეს ურუმთა“; S-4615, ჟამნი (XVII ს.) „[ტაოს ქვეყანა დაიჭირეს [ურუმთა]; H-3004, კინკლოსები (XVI-XVII სს.) „აქა ტაოს ქვეყანა დაიჭირეს ურუმთა“; H-1432, ყანაყეთის ჟამგულანი (1674 წ.) „აქა ტაოს ქვეყანა დაიჭირეს ურუმთა“ (მცირე ქრონიკები (კინკლოსების ისტორიული მინაწერები). ტექსტები გამოსცა, შესავალი წერილი და კომენტარები დაურთო ჯუმბერ ოდიშელმა. თბ. 1968, გვ. 30, 33, 38, 39) შდრ. „ტაოს ქვეყანა დაიჭირეს ურუმთა“ (სამხრეთ საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVI). ტექსტების პუბლიკაცია, გამოკვლევები და საძიებლები ქრ. შარაშიძისა. თბ. 1961, გვ. 150).

¹⁰¹ არზრუმის ფაშასა და ტრაპიზონის სანჯაყბეგის ლაშქრობების შესახებ იხ. ზ. შაშიკაძე. ქართულ-ოსმალური ურთიერთობებიდან XVI საუკუნის 30-60-იან წლებში, გვ. 260.

თიანდა.¹⁰² რაზეც საუბრობს კიდევ იბრაჰიმ ფეჩევი.¹⁰³ პეტერეკი ოსმალურ წყაროებში მოიხსენიება როგორც ფერთეგრეკი. მას აღვილობრივი, ოსმალეთის სამსახურში ჩამდგარი გამუსლიმებული ქართველები მართავდნენ.¹⁰⁴ 1549-1550 წლების ბრძოლების შედეგად ოსმალებმა სამცხეში ოთხი სასანჯაყო ტერიტორია დაიპყრეს. აიღეს ბევრი ციხესიმაგრე და უამრავი ტყვე და ნადავლი იგდეს ხელთ. პროფ. ფაჰრეთინ ქირზიოღლუ ოსმალების მიერ დაპყრობილ 39 ციხესიმაგრეს ჩამოთვლის.¹⁰⁵

სულეიმან I-ის შემდეგ ოსმალეთის სულთანი მისი ძე სელიმ II (1566-1574 წწ.) გახდა. სელიმის დროს ოსმალების მიერ დაკავებული ტერიტორიები გურჯისტანის ვილაიეთში გაერთიანდა, დაწესდა ოსმალური გადასახადები. ნიხაზის შესახებ ცნობები სულთან სელიმის ხელმოწერილ 1574 წელს აღწერაშია მოცემული, რომელიც იმ დროისთვის უკვე გურჯისტანის ვილაიეთის პეტერეკის (ფერთეგრეკის) ნაჰიეში (რაიონი) იყო გაერთიანებული. 1574 წლის დავთრის ნოდარ შენგელიას თარგმანში ვკითხულობთ:

„სოფელი ნიხაზი¹⁰⁶ ექვემდებარება ფერთეგრეკს¹⁰⁷

ბაჰანურ ძე გიორგისა

ზულფიკარ ძმა მისი

გრიგოლ ძე ზულფიკარისა

არნო ძე სანუდისა

სიმონ ძე გიორგისა

ოქრობირ ძმა მისი

ბუბანი ძმა მისი, მუსლიმია

სარქის ძე ბუდაკისა

ბაენით ძმა მისი, მუსლიმია

ჯარუბ ძე მამირგელისა

თეოდორ ძე გირქორისა

ნიკოლოზ ძმა მისი

სიმონ ძმა მისი, მუსლიმია

ბასილ ძე ბილათისა

¹⁰² იხ. ლ. თავაძე. პეტერეკის ციხე. საისტორიო კრებული. VI, გვ. 60-61.

¹⁰³ იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, გვ. 28.

¹⁰⁴ იხ. ლ. თავაძე. პეტერეკის ციხე, გვ. 60-61.

¹⁰⁵ იხ. ზ. შაშიკაძე. ქართულ-ოსმალური ურთიერთობებიდან XVI საუკუნის 30-60-იან წლებში, გვ. 260.

¹⁰⁶ ტექსტში წერია როგორც „ნიხაკა“ (გვ. 111) და „ნიჰაკა“ (გვ. 14), ან ხელნაწერში შეცდომა, ან ამოკითხვისას, რადგან ნიხაზის მსგავსი სახელის ტოპონიმი სხვაგან არ ჩანს. ამასთან, წყაროებით არც ნიხაკა//ნიჰაკა დასტურდება სხვაგან. უნდა ითქვას, რომ ნიხაზი გურჯისტანის ვილაიეთის ფერთეგრეკის, იგივე პეტერეკის, ნაჰიეს შემადგენლობაში იყო. ტექსტის მთარგმნელი პროფ. ნოდარ შენგელია აღნიშნავს, რომ „ძნელია ამოკითხვა იმ სოფლების სახელებისა, რომლებიც აქაა მოცემული, ასევე ძნელია ამოკითხვა იმ პირთა საკუთარი სახელებისა, რომლებიც ჩამოთვლილია ამა თუ იმ სოფლის კომლთა დასახელებაში (იხ. 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 13).

¹⁰⁷ პეტერეკი.

მაზრობელ ძე სიმონისა
 მიქელ ძე გურგენისა
 ავლეთ ძე მისი
 ოსიპ ძმა მისი
 ჯარიზ ძმა მისი
 თავნილ ძმა მისი, მუსლიმია
 გურგენ ძმა მისი, მუსლიმია
 ქეშიშ ძე მისრისა
 ავლაღეთ ძე მისი
 სიმონ ფირული
 ოსიპ ფირული, მუსლიმია
 გუსაკ ძე მამისასი
 ანუქ ძე მისი, მუსლიმია
 ზაქარა ძე გუსაკისა
 ოსიპ ძე სარქისისა
 იასონ ძმა მისი
 თეოდორ ძე ურბიანისა
 არნო ძმა მისი, მუსლიმია
 სიმონ ძე ბუჯანისა
 ბასილ ძმა მისი, მუსლიმია
 გიუნ ძე სიმონისა
 გუსულ ძე გრიგოლისა
 თეოდორ ძმა მისი, მუსლიმია
 კარაპეტ ძე მირზანისა
 გელაზიძე ძე ავრანუზისა
 კარაზის ძმა კარაპეტისა

ჯეებისა ძმა მისი
 სულთან ძე ბასილისა
 ბასან ძე ვახთანისა, მუსლიმია
 ალია ძე ავგარასი
 სიმონ ძმა მისი
 ნუსრულეთ ძე ავგარისა
 ავან ძმა მისი
 გრიგოლ ძმა მისი, მუსლიმია
 გაბრიელ ძე ჯაბასი
 ფირანდ ძმა ჯაბასი
 ოსბარზ ძე მამირგელისა
 მაქსიმე ძმა მისი
 ოსიპ ძე მორგულისა
 ბალიძ ძმა მისი
 ავან ძე სალჰათისა
 ამირ ხან ძმა მისი
 სადბარლეთ ძე ჩომანისა
 ალი ალმაზ ძე მისი
 ანბასურ ძე მისი
 აზიზ ძე ქარქსუსი
 ოსიპ ძმა მისი
 არბელ ძე მისი
 დიმიტრი ძე მისი
 აზიზ ძე მანველისა
 ოსიპ ძე მისი, მუსლიმია

სახლი 50

მუჯერელი¹⁰⁸ 15

ჯამი 15600¹⁰⁹

¹⁰⁸ დასაქორწინებული სრულწლოვანი მამაკაცი.

¹⁰⁹ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 111.

ნიხაზში 1574 წლის აღწერისთვის 50 სახლი, ანუ ოჯახი და 15 დასაქორწინებელი სრულწლოვანი მამაკაცი ცხოვრობდა. იმ დროისთვის 13 მათგანი (65-დან) უკვე მუსლიმი იყო. რაც შეეხება გადასახადებს, ნიხაზის მოსახლეობა, ძირითადად იმავე გადასახადებს იხდიდა, რასაც ფერთეგრეჩის ნაპიეს სხვა სოფლები. იქვე მოცემულია გადასახადების ზუსტი დასახელება და რაოდენობაც:

*ისფენჯი*¹¹⁰ 65 კაცი, 1325 ახჩა

ხორბალი 400 ქილა, 2800 ახჩა

ქერი 400 ქილა, 2000 ახჩა

ჭვავი 40 ქილა, 200 ახჩა

შირა 1600 მუღი,¹¹¹ 6400 ახჩა

ზეთი 10 მუღი, 400 ახჩა

გადასახადი ბოსტანსა და ხილზე, 250 ახჩა¹¹²

გადასახადი იონჯასა და თივაზე, 150 ახჩა

*გადასახადი თაფუსა*¹¹³ და *ღეშთიბანზე*,¹¹⁴ 350 ახჩა

¹¹⁰ ისფენჯი ქრისტიანობის გადასახადს წარმოადგენდა, რომელიც თითოეულ სრულწლოვან მამაკაცზე 25 ახჩა იყო. მისი აკრეფა მარტში ხდებოდა. „ვინაიდან გურჯისტანის ვილაიეთი ქვიანი ადგილია და მიწა (აქ) მცირეა... ამიტომ თითოეულ კაცზე... დაწესებულ იქნა გამოსაღები ისფენჯი ოცდახუთ-ოცდახუთი ახჩა“ (იხ. 1574 წლის გურჯისტანის კანუნ-ნამე, 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 62); ისფენჯის ჯამი 1325 ახჩა, 53 ქრისტიანისგან უნდა შეგროვებულიყო, დავთარში ჩამოთვლილთაგან ქრისტიანი 52 გამოდის (13 მუსლიმი), შესაძლოა, რომელიმე მათგანს „მუსლიმი“ შეცდომით აქვს მიწერილი (იხ. 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 111). იხ., ასევე, ნ. შენგელია. ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებები „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. ტ. 91. აღმოსავლეთმცოდნეობის სერია. თბ. 1960, გვ. 277-281.

¹¹¹ მუღის ზომა 20 სტამბოლური ქილაა (იხ. 1574 წლის გურჯისტანის კანუნ-ნამე, 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 67), რომელიც მარცვლეულის მიხედვით იცვლებოდა და 18-20 ოფას უდრიდა, რაც საშუალოდ 25 კგ-ს შეესაბამება (იხ. 1574 წლის გურჯისტანის კანუნ-ნამე, 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 66, შენიშვნა №66).

¹¹² 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 111.

¹¹³ თაფუ, ოსმალეთში მიწათსარგებლობისა და მიწათმფლობელობის ერთ-ერთი პირობათაგანი იყო. თაფუ გაიღებოდა მაშინ, როცა მიწის ნაკვეთი ერთი მფლობელიდან სხვადასხვა მიზეზის გამო მეორის ხელში გადადიოდა (იხ. 1574 წლის გურჯისტანის კანუნ-ნამე, 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 62). იხ. ნ. შენგელია. ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებები „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, გვ. 285-286.

¹¹⁴ ღეშთიბანის გადასახადი იშვიათად არის მოხსენიებული ოსმალურ კანუნ-ნამეებში. მისი შინაარსი ბოლომდე გარკვეული არ არის. ნოდარ შენგელიას აზრით, ღეშთიბანი „ეკლზე დაწესებული გადასახადი უნდა იყოს“. იხ. ნ. შენგელია. ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებები „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, გვ. 287.

გადასახადი სკაზე,¹¹⁵ 150 ახჩა

გადასახადი ღორზე,¹¹⁶ 100 ახჩა

წისქვილი 14 თვალი ნახევარი წლით, 420 ახჩა

ბადიპავა¹¹⁷ და არუსანე,¹¹⁸ 115 ახჩა¹¹⁹

ამის გარდა, გადასახადები იყო შეწერილი ვენახებზე, რომლებიც სხვადასხვა პირობა მფლობელობაში იყო. ვენახების ნაწილი კისკიმისა და ისპირის ციხის მფლობელთა გამგებლობაშიც ყოფილა.¹²⁰

ნიხაზი XVI საუკუნიდან ოსმალეთის იმპერიის შემადგენლობაში იყო მოქცეული. ციხე და მისი დასახლება ფერთეგრეკის, იმავე პეტერეკის ნაპიეში შედიოდა. ოსმალეთის შემადგენლობაში ნიხაზმა მალე დაკარგა ადრინდელი სამხედრო ფუნქცია და მნიშვნელობა. ამის შემდეგ იქ დაბალი რანგის მოხელეები და მცირე გარნიზონი იდგა.

¹¹⁵ „ითიო სკის თაფლზე, უშურის ნაცვლად აიღება ორ-ორი ახჩა“, 1574 წლის აღწერის დროისთვის ნიხაზში 75 სკა ყოფილა. აღწერის შემდგომ გამრავლებულ ფუტკარზე, ცხვრებზე, ვენახსა და ბაღზე გადასახადი, იმავე ოდენობით, როგორც განსაზღვრული იყო ერთეულის ფასი, მთლიანად თიშარის მფლობელს ეკუთვნოდა (იხ. 1574 წლის გურჯისტანის კანუნ-ნამე, 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 65).

¹¹⁶ ოსმალეთის მიერ დაპყრობილი ზოგიერთ პროვინციებში ღორზე გადასახადი კანონით რეგულირდებოდა. თუმცა სხვადასხვა იყო რაოდენობა. ზოგან. ორ ცხვარზე და ორ ღორზე, თითო ახჩა იყო დეწესებული, ზოგან მეტი (იხ. ნ. შენგელია. ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებები „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, გვ. 297).

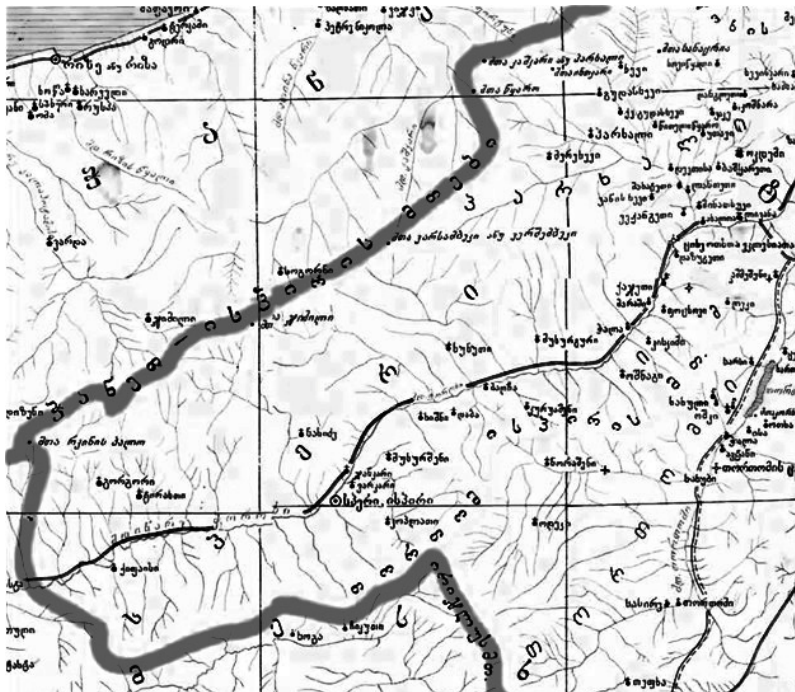
¹¹⁷ ბადიპავა იყო ჰაერზე დაწესებული გადასახადი. მასში მრავალი სახის გადასახადი იყო გაერთიანებული (იხ. ჩილდირის ვილაიეთის მოკლე /იჯმალ/ დავთარი. თურქული ტექსტი, ქართული თარგმანით, შესავლით, შენიშვნებითა და ფაქსიმილეებით გამოსაცემად მოამზადეს მირიან მახარაძემ და ნოდარ შენგელიამ. თბ. 2008, გვ. 149. ავტორები ტერმინის განმარტებისას თურქ ავტორს აჰმედ აქგუნდუზს უთითებენ. იხ. A. Akgündüz. Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri. Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri. Kitap. I. İstanbul. 1990, გვ. 181-183).

¹¹⁸ არუსანე, ანუ რესმი არუსინე – საქორწინო გადასახადს წარმოადგენდა. გადასახადს პირველი ღამის უფლების გამოსყიდვის სახით ის პირი იხდიდა, ვინც ქორწინდებოდა. ოსმალური კანონმდებლობით, საქორწინო გამოსაღებს სხვადასხვა ოდენობით იხდიდა ქრისტიანი და მუსლიმი, ქვრივი და ქალწული (იხ. ჩილდირის ვილაიეთის მოკლე /იჯმალ/ დავთარი, გვ. 145; ასევე, გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი. თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, გამოკვლევა და კომენტარები დაურთო სერგი ჯიქიაშ. წ. II. თარგმანი. თბ., 1941, გვ. 3; იხ. ნ. შენგელია. ოსმალური გადასახადები და ვალდებულებები „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, გვ. 291-293).

¹¹⁹ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 111-112.

¹²⁰ 1574 წლის გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, გვ. 112.

სურათები:

სურ. 1. რუკა. საქართველოს ისტორიული რუკა. შინაგან საქმეთა სახალხო კომისარიატის გამოცემა, შედგენილი შსსკ ტოპოგრაფ ევ. ბარამიძის მიერ პროფ. ივ. ჯავახიშვილის რედაქტორობით. თბ. 1923

სურ. 2. რუკა. Google Earth

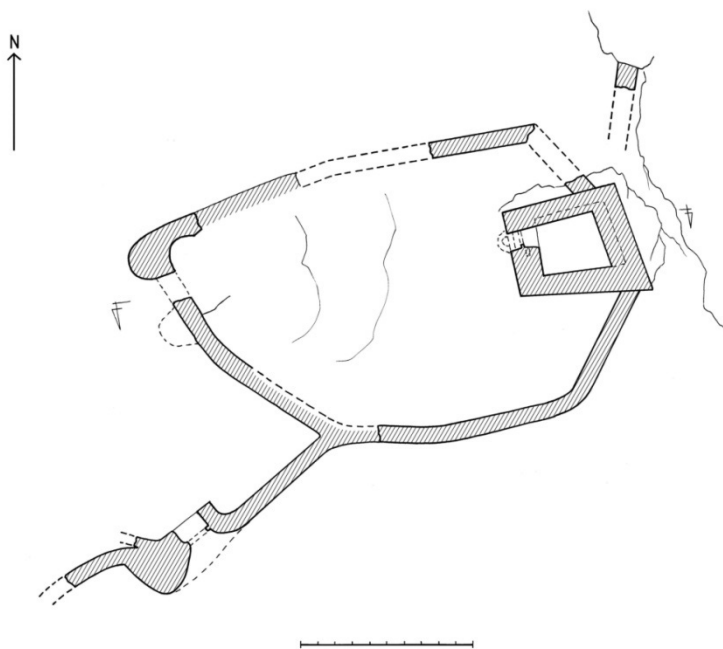
სურ. 3. ნიხაზი. საერთო ხედი. სამხრეთის გალავანი, კარიბჭე და კოშკი

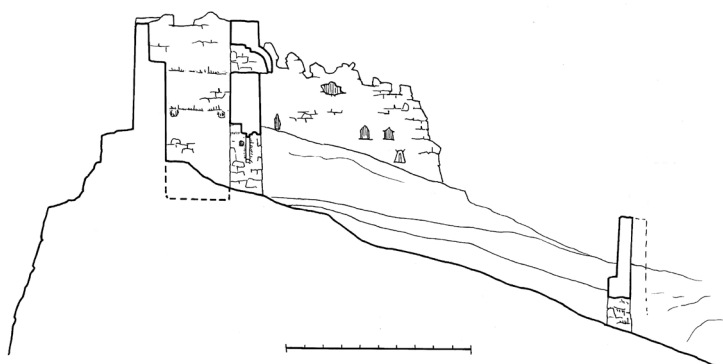
სურ. 4. ხედი ნიხაზის ციხიდან ჭოროხის ხეობაზე, ისპირისკენ

სურ. 5. ნიხაზი. საერთო ხედი. ჩრდილოეთის მხარე

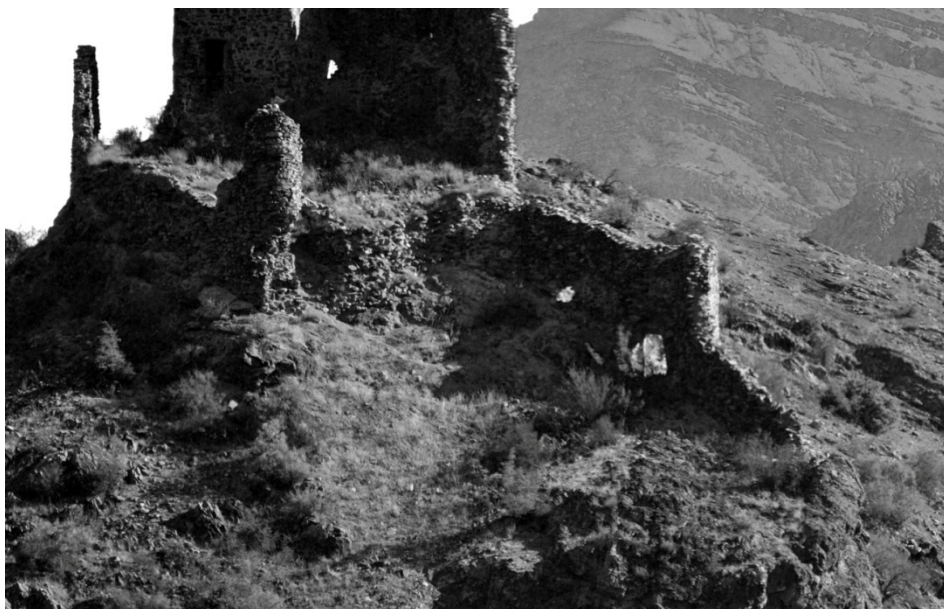
სურ. 6. ნიხაზის ციხის გეგმა. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

სურ. 7. ნიხაზის ციხის ჭრილი. ავტორი გიორგი ბაგრატიონი

სურ. 8. ნიხაზის ციხე. კარიბჭე

სურ. 9. ციხის ქვედა ნაწილი

სურ. 10. გოდოლი. ხედი ჩრდილო აღმოსავლეთიდან

სურ. 11. გოდოლი. აღმოსავლეთიდან

სურ. 12. გოდოლი. ჩრდილოეთიდან

სურ. 13. გოდოლი. შიგნიდან,
კარის ღიობი

სურ. 14. კერამიკის ნიმუში

Alexander Boshishvili

Assistant Professor,
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia

NIKHAKHI FORTRESS

Summary

Nikhakhi fortress is situated in Yusufel district of Artvin province (the Republic of Turkey) in 40 km from town Yusufeli, on the road that goes in direction of Speri. The contemporary Turkish name of the village is Yokuşlu while the old name is Nikhakh (Nihah). The old name of the village is still preserved in minds of local population.

The fortress is erected near the road on the banks of the Çoruh river. Nikhakhi fortress is constructed on the high hill which is 900 m above the sea level.

It is interesting that Nikhakhi fortress similar to other fortresses is constructed on very unassailable place. It is situated on a hill in mountainous area and in front of this fortress a lots of large estates are placed. Among the other obligations of the owner of the fortress was the protection of roads and estates which are in that gorge.

In the Georgian defense system fortresses erected for the defense of the roads leading to Tao (south-western province of historical Georgia, now part of the Republic of Turkey) are very important. Those roads needed special defense and care as the roads and the households that were situated in this vicinity must have been protected.

Except for the roads coming from outside the Georgian borders there were fortresses built for the protection of the roads connecting the different Georgian provinces with each other. Nikhakhi fortress is especially interesting as it lies on the road that comes from Speri (historical province in the south of Tao, now Ispir in the Republic of Turkey). Speri province, mount of Speri and the road that comes from this region was the border of historical Georgia. Hence, the Georgian kings were very concerned for the protection and strengthening of those roads.

The Çoruh River valley as well as the whole Tao was inhabited by the Georgian tribes at the beginning. From 12th to 8th centuries BC it was part of Diaokhi. Later, from 4th-3rd centuries BC this land was the part of Kingdom of Iberia and was annexed by the Armenians in the beginning of 2nd century BC. Since that period the part of Tao where Nihahi is located was under the Georgian or the Byzantine control as well. At last, in the second half of the 8th century the Georgian Bagrationi managed the recapture those lands. Later, during existence of the United Georgian Kingdom this land was properly defended. In 1231-1232 sultan of Rum Kayqubad I (1220-1237) campaigned against Nikhakhi fortress. Seljuks managed to capture the fortress, but the Georgian regained it soon.

After the division of the United Georgian Kingdom Tao became a part of Samtskhe-Saatabago. The independence of this principality was soon challenged by the Ottomans. According to the Turkish sources this process was opposed by the local feudal lords.

According to the historical sources (İbrahim Peçevi, Hasan Beg Rumlu etc.) Nikhakhi fortress was conquered by sultan Suleiman I (1520-1566) in 1549. Sultan had valued this victory very much. He sent the letters in Europe for the commemoration of this victory which he won against the Georgians. In the letter that was sent to the French king Henry II Valois (1547-1559) sultan had praised himself for the capture of Tortom, Nikhakh and Akçakale (Azordi) fortresses.

During the next sultan Selim II (1566-1574) the Ottomans made the first census in the newly conquered lands. Nikhakhi was listed in “Gürcistan Vilâyeti Defteri of 1574”. According to the administrative division Nikhakhi fortress and its settlement was assigned to Pertekrek nahie (district). According to that census 50 families lived in the village. Nikhakhi population paid the same taxes as other villages of Gürcistan Vilâyet. Defteri (Census Book) includes taxes on ispençe (tax levied from non-Muslims), badihava (tax for Air), resm-i arusane (bride-tax), tapu resmi (was a feudal land-registration tax), taxes on fruits and vegetables Hay tax, Resm-i hınzır (pig tax), beehive tax etc.

Nikhakhi fortress as we have already mentioned is situated near the road on the high hill. Despite this fact it should have been well fortified. At the west of the fortress there is tower about 10 meters height. It is a construction that has several floors which are later addition and the product of reconstruction of this building. The tower has embrasures as well. The tower is also constructed with

the use of fragmented stones and limestone. Entry gate was above the ground level, but now it lies on the ground.

The whole territory of Nikhakhi fortress was dug up by the treasure seekers. The courtyard of the fortress is overclouded with remnants of limestone and ceramics.